

म. ग्रं. नं. टाणे

पय काळ

सं. नं. ११५५

१५४०

REFBK-0006040

REFBK-0006040

कृजन

हुताश

fil

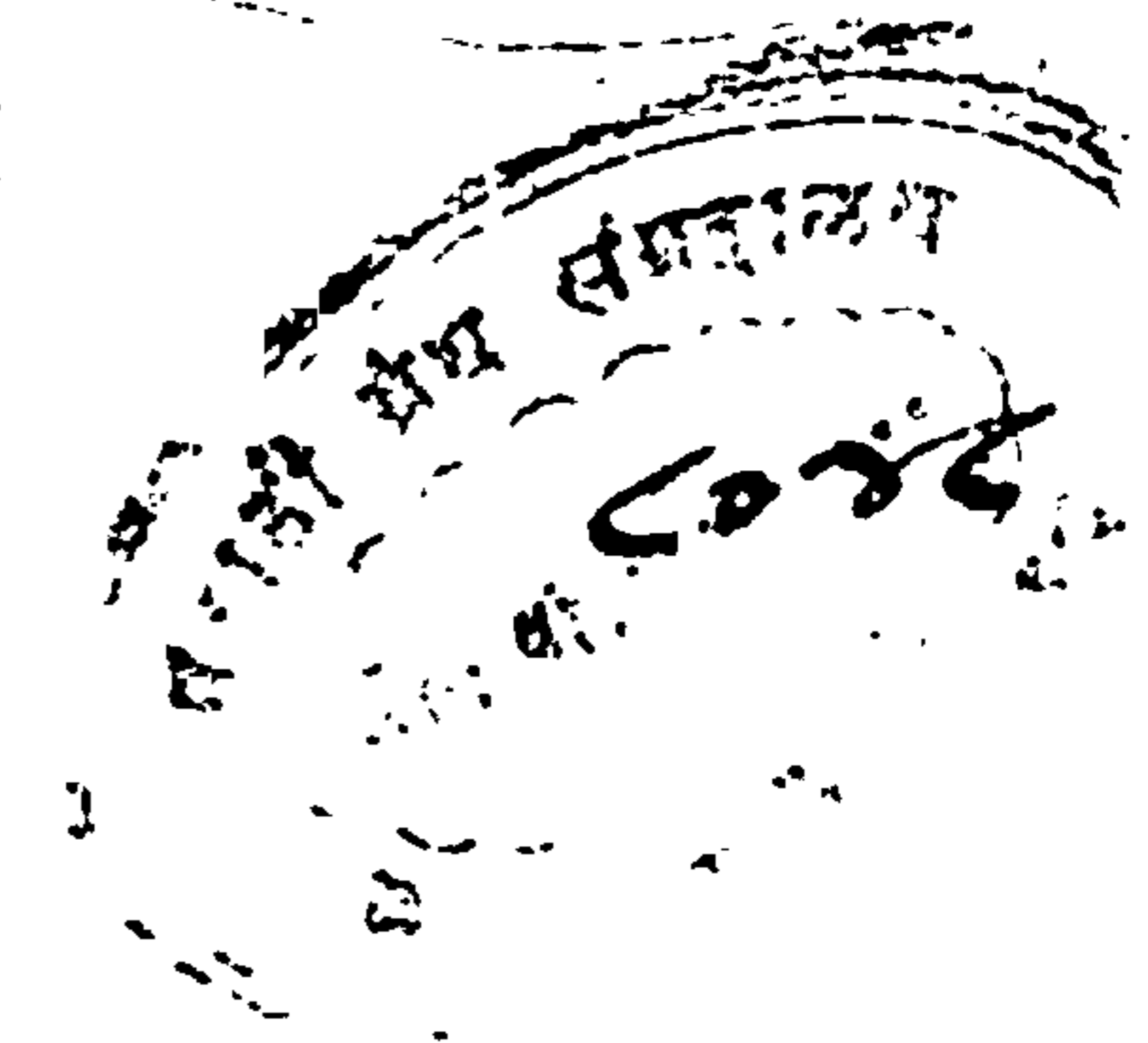
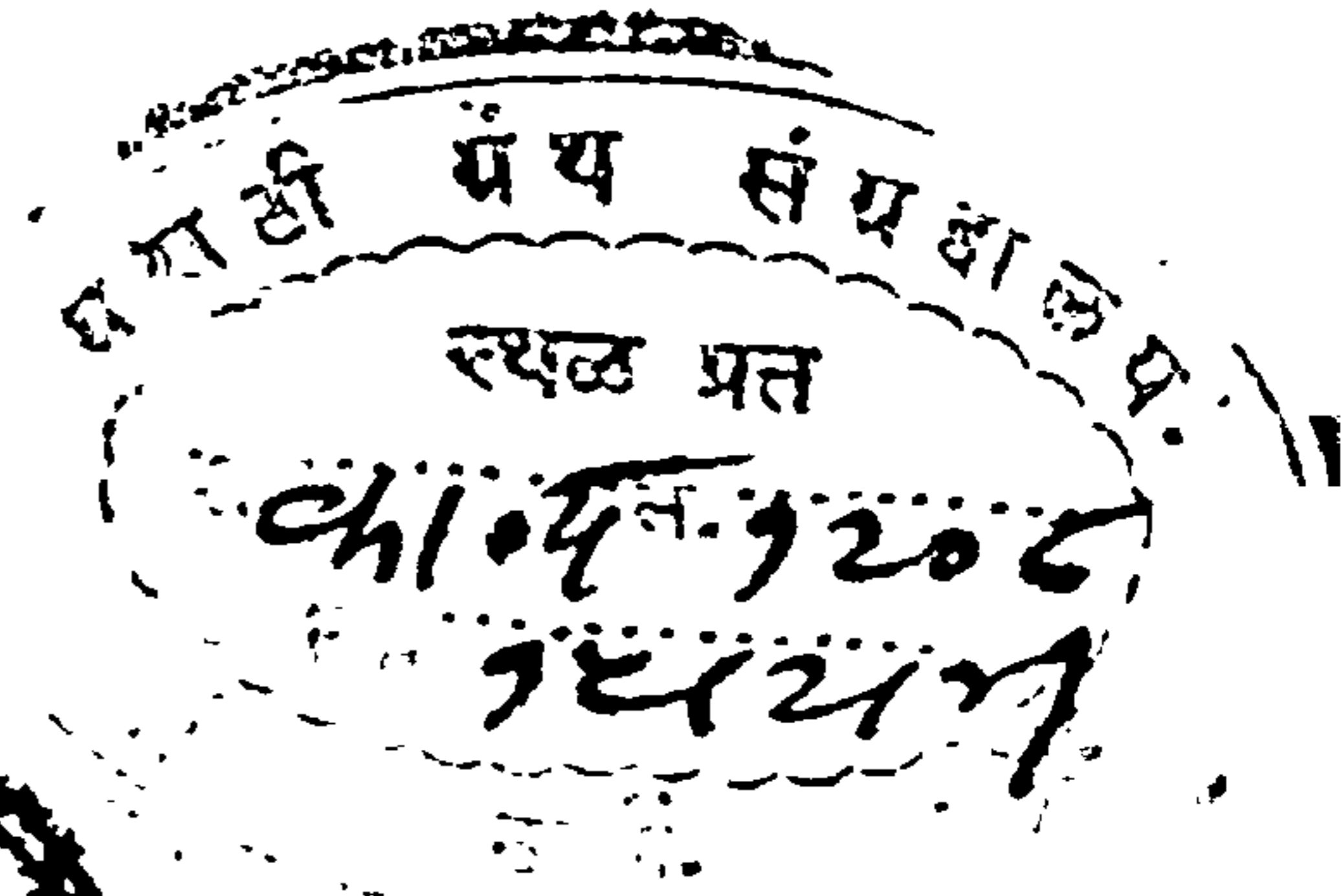
9650

कृजन

हुताश

REFBK-0006040

REFBK-0006040

१५ आक्टोबर १९४०

किं. १। रुपया

प्रकाशक

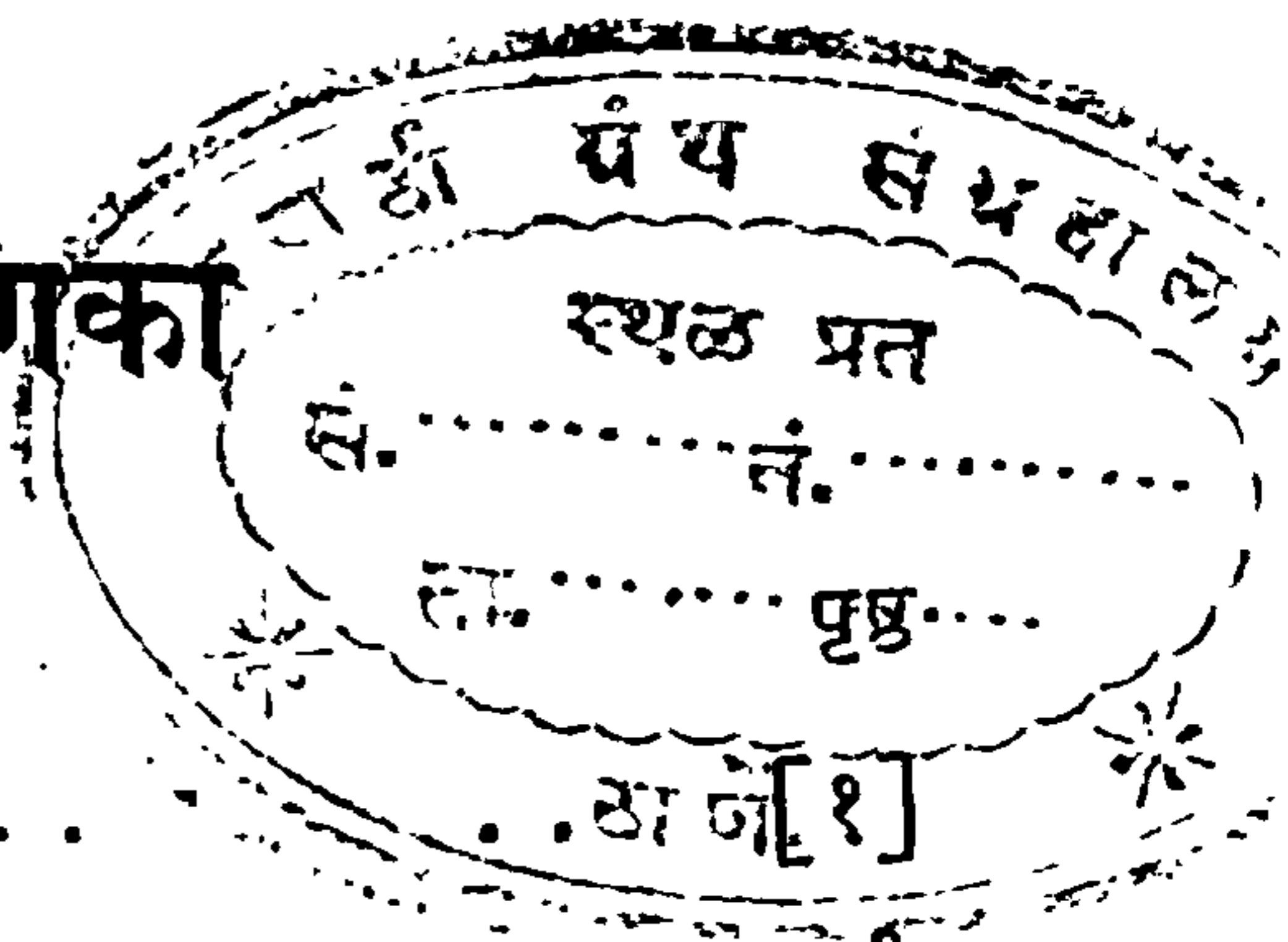
व. गो. गर्गे एम्. ए.

वीणाप्रकाशन, नागपुर

मुद्रक :— के. ना. पावणसकर व व. के. शेवडे, एम्. ए.
दी आर्यन प्रेस, जेल रोड, नागपुर.

कै० आईस :-

अनुक्रमणिका

१.	कुञ्जांत	१
२.	कालिदासगौरव	३
३.	कुमारसम्भवातील वसन्तवर्णन	६
४.	चन्द्रहास	३०
५.	जलविन्दु	५०
६.	आत्मयज्ञ	५६
७.	एकच आधार	५७
८.	पुनर्मांलन	६०
९.	ओवाळणी	६१
१०.	प्राणासह सगळें वांछित तेंहि निमालें	६४
११.	नलिनीचें विरहगीत	६७
१२.	मानिनीस	९२
१३.	बलिदान	९२
१४.	गोड हुरहुर	९३
१५.	जम्मत	९४
१६.	हंस आणि बेडूक	९६
१७.	आकाङ्क्षा	९८
१८.	जिज्ञासा	१००
१९.	प्रस्थान	१०१
२०.	दयाळा तुजवीण साङ्ग कोणाकडे पहावें	१०३
२१.	करुणा कर दीन दासीवरती	

शुद्धिपत्र.

पान	कडवें	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१५	५५	२	वृत्त	वृत्त
२३	९	२	ता	तो
२३	१२	२	भ	भे
२३	१३	१	रा	री
२३	१५	१	द	दे
२३	१९	२	ममर	मर्मर
३७	७१	१	कोमलास्तरणा	कोमलास्तरणी
३८	९२	२	तनपान	स्तनपान
३९	१०३	१	मरा	भ्रमरा
६०	४	२	ज्येतीचें	ज्योतीचें
८१	५	९	कण्ठीचा	कण्ठीचा
८८	३५	१२	त्याजी	त्याची

परिचय

माझे तरुण स्नेही ' काव्यतीर्थ ' श्री. नी. र. वऱ्हाडपांडे यांच्या या काव्यसंग्रहाला प्रस्तावना लिहितांना मला एक प्रकारचा विशेष उत्साह वाटत आहे. सहा सात महिन्यापूर्वीची गोष्ट असेल. एके दिवशी सायंकाळी श्री. वऱ्हाडपांडे हे आपल्या कवितांची वही घेऊन माझ्याकडे आले. त्या वेळी त्या वहीतील तीन चार कविता चाळून मी जे उद्गार सहजगत्या काढले, त्यांचा उल्लेख त्यांनी आपल्या निवेदनांत केलाच आहे. त्यानंतर ' रसांचें मानसशास्त्र ' हा आपला सुदीर्घ प्रबंध घेऊन ते मला पुन्हा भेटले. त्या प्रबंधांत त्यांचा गाढ व्यासंग आणि त्याहीपेक्षा त्यांच्या बुद्धीची जी विश्लेषणकुशलता प्रकट झाली आहे, ती पाहून मला खरोखरीच विस्मय वाटला. त्या प्रबंधातील सारेंच विवेचन मला मान्य आहे, असें नाही. पण, त्यावर चर्चा करितांना श्री. वऱ्हाडपांडे यांच्या बुद्धीची जी सूक्ष्मता आणि कल्पकता माझ्या अनुभवाला आली तिच्यामुळे त्यांच्या वाङ्मयीन कर्तवगारीविषयी माझ्या मनांत फार मोठ्या आशा उत्पन्न झाल्या; व अद्याप वी. ए. च्या वर्गांत असलेल्या नागपूरच्या या उदयोन्मुख साहित्यिकाचा परिचय मराठी वाचकांना करून देण्याची कामगिरी मी आनंदाने पत्करली.

विद्यार्थिदशेत काव्यरचनेची हौस असणें हें एक विशेष बुद्धिमत्तेचें लक्षण म्हणून गोल्डस्मिथने वर्णन केलें आहे. पण, काव्यरचनेची केवळ नुसती हौस असणें हा कांहीं बुद्धिमत्तेचा विशेष प्रभाव खास म्हणतां येणार नाही. विद्यार्थिदशेत सरस कविता लिहितां येणें ही व्यासंग, कल्पकता आणि लेखनपटुत्व यांची खूण आहे; व याच अर्थाने गोल्डस्मिथने तें विशेष बुद्धिमत्तेचें लक्षण मानलें असावें, याबद्दल मला शंका नाही. विद्यार्थिदशेत यौवनसुलभ काव्यात्मता ही प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या ठिकाणी थोडी बहुत असतेच; व विद्यालयांत सतत होणाऱ्या वाङ्मयाभ्यासाने ती काव्यात्मता चाळविली जाऊन कोणत्या ना कोणत्या तरी ललित रूपाने यथाशक्ति प्रकटहि होते. पण, पावसाळ्यांत असंख्य कीटकांना पंख फुटत असले, तरी फुलपाखरें होऊन फुलांचे मधुगन्ध लुटण्याचें भाग्य त्यांपैकी फारच थोड्यांच्या वाट्याला येतें. तसाच प्रकार विद्यार्थिदशेतील

या लेखनस्फूर्तीचाहि असतो. त्या स्फूर्तींवर चिरस्थायी असे उन्नत संस्कार परिश्रमपूर्वक घडविल्यामुळे तिचा रमणीय आविष्कार झाल्याची उदाहरणे हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकीच आढळतात. श्री. वऱ्हाडपांडे यांचे उदाहरण केवळ या विरळ कोटीतीलच नव्हे, तर भावी काळांत अत्यंत गौरवास्पदही ठरेल, याबद्दल मला शंका नाही.

श्री. वऱ्हाडपांडे यांची प्रतिभा पूर्वसूरींच्या उत्कृष्ट कलाकृतींच्या परिशीलनाने जागृत झाली आहे, जीवितांतील रम्य किंवा भव्य दृश्यांच्या आणि घटनांच्या चिन्तनाने नव्हे, असे जे माझे मत त्यांच्या कविता चाळतांना झाले, ते अद्यापही कायम आहे. वाङ्मय हा जीविताचा एक महत्त्वाचा भाग आणि घटक आहे, यांत शंका नाही. पण, तो भाग बऱ्हांशी प्रतिबिम्बात्मक असल्यामुळे प्रत्यक्ष जीवित हे त्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ, प्रभावी आणि स्फूर्तिदायक आहे, हे लक्षांत ठेवले पाहिजे; व म्हणूनच उत्कृष्ट कलाकृतीपेक्षा जीवितापासून मिळालेली स्फूर्ति ही अधिक प्रबळ, उत्कट आणि केव्हा केव्हा प्रमाथीहि असते. ड्रायडन, पोप आणि थॉमसन यांच्या कवितेपेक्षा वर्डस्वर्थ, बायरन आणि शेले यांची कविता अधिक जिवंत, अधिक सामर्थ्यशाली वाटते, यांचेहि मर्म झाले तरी हेच होय. कवितेचे जुने विषय, जुनी शैली किंवा जुनी वृत्ते ही केवळ जुनी म्हणून कांही कोणी त्याज्य ठरवीत नाही. एकुणिसाव्या शतकांतील इंग्रजी नवकवितेचे प्रवर्तक शेले आणि क्रीट्स् यांनी ग्रीक पुराणांतील कथांवर लिहिलेली काव्ये आपल्याला मोहित करित नाहीत काय ? पण इतका दूरचा दाखला कशाला ? महाभारतातील रूहू आणि प्रमद्वरा यांच्या हृदयङ्गम कथेवर श्री. अरविंद घोष यांनी लिहिलेली ' लव्ह अँड डेथ ' (Love and death) ही कविता काय गोविंदाग्रजांच्या ' प्रेम आणि मरण ' या कवितेपेक्षा कमी सरस आहे ? मधुसूदन दत्त, तरुलता दत्त, रवीन्द्रनाथ टागोर, अरविंद घोष, मैथिलीशरण गुप्त प्रभृति आधुनिक भारतीय कवींनी जुने काव्यविषय हाताळूनच लोकोत्तर कीर्ति मिळविलेली नाही काय ?

अर्थात् जुने विषय, जुनी शैली आणि जुनी वृत्ते यांना केवळ तीं जुनाट म्हणून कोणीही नाके मुरडीत नाही. इंग्रजी सॉनेट मराठीत आणतांना केशवसुतांनी ते शार्दूलविक्रीडितासारख्या जुन्या विचारगंभीर वृत्तांत बसविले;

व माधव ज्यूलियनांसारख्या नव कवीने आपल्या प्रणयकथेचे 'तुटलेले दुवे' त्या वृत्तांत ग्रथित करून तरुण रसिकांच्या हत्तारा छेडल्या. श्री. वन्हाडपांडे यांनी आपल्या निवेदनांत असें एक मोठें मार्मिक वाक्य लिहिलें आहे कीं, 'कलेचा आत्मा सनातन आहे.' अगदीं खरे. कलेच्या या सनातनत्वा-मुळेंच खरोखरी मानवी संस्कृतीतील सातत्य आणि सात्म्य, इतके वैचारिक आणि राजकीय उत्पात सदैव होत असूनसुद्धा, आजपर्यंत अबाधित राहिलें आहे आणि पुढेही राहील. पण, कलेचा आत्मा सनातन असला, तरी सनातन धर्म आणि सनातन सृष्टि ही ज्याप्रमाणें प्रत्येक बदलत्या युगानुसार किंवा ऋतुनुसार नवें रूप धारण करितात, त्याप्रमाणें तोही नित्य नवीं शरीरें धारण करीत असतो. एवढा निर्गुण, निराकार परमेश्वर ! पण त्यालाही प्रत्येक नव्या युगांत त्या युगाच्या अपेक्षांप्रमाणें नवा अवतार घेणें जिथे भाग पडलें, तिथे विचारांच्या कलेची काय कथा ? आत्मा सनातन असतो, म्हणूनच तो पुनर्जन्म घेऊं शकतो, जीर्ण शरीर टाकून नवें धारण करूं शकतो. हाच नियम कलेलाही लागू आहे. कलेचा आत्मा सनातन आहे, पण रूपें मात्र सदा बदलणारी आहेत; व कला ही जीविताची प्रतिबिंबरूप असल्यामुळें जीवितांत वारंवार होणाऱ्या परिवर्तनांची प्रतिक्रिया कलेवर घडून, तिच्या रूपातील हा बदल अपरिहार्यतेने होत असतो. जीवित म्हणजे कांही केवळ सामाजिक जीवन नव्हे. सामाजिक जीवन हें जीविताचें फक्त एक अंग आहे. जीवित म्हणजे 'अवघाचि संसार;'—त्या संसारांत मानवी व्यवहारांप्रमाणेंच सृष्टीच्या व्यापारांचाही समावेश होतो. अर्थात् अशा विराट् जीवितापासून स्फूर्ति घेऊन, त्याच्या निरीक्षणांत आणि चिंतनांत रंगून, त्याच्या क्रिया-प्रतिक्रियांशी समरस होऊन जे ललित लेखक वाङ्मय निर्माण करितात, त्यांचे विषय, शैली किंवा वृत्ते हीं कितीहि जुनीं पुराणीं असलीं, तरी त्यांच्या कलाकृतींतून नवचैतन्याच्या ऊर्मि झळाळल्याशिवाय राहत नाहीत. 'जुनीं गाणीं नव्या आनंदाने गाण्याची' (To sing old songs with new delight) जी घोषणा शेलेने केली होती, तिचेंहि मर्म ज्ञालें तरी हेंच नव्हे काय ?

श्री. वन्हाडपांडे यांचा हा काव्यसंग्रह घेतला, तरी तो वाचतांना सुद्धा कलेविषयीच्या या विवेचनाची सत्यता अनुभवाला आल्याशिवाय राहत नाही.

पूर्वसूरींना वाट पुसत जरी त्यांनी आपल्या प्रारंभीच्या कविता लिहिल्या असल्या, तरी थोडासा आत्मप्रत्यय येतांच स्वतः नव्या वाटा पाडण्याच्या प्रयत्न त्यांनी केला आहे; व त्या प्रयत्नावरही जरी पूर्वसंस्कारांचे दडपण पडलेले असले, तरी त्यांच्या बुद्धीची स्वतंत्रता आणि कल्पकता ही त्यांतूनही प्रकट झाल्याचे प्रत्ययाला येते. त्यांनी आपल्या काव्यप्रतिभेच्या विकासाचा जो हृदयङ्गम वृत्तांत सुरवातीला दिला आहे, तो केवळ त्यांच्या व्यासंगाचीच नव्हे, तर आत्माविष्कारासाठी धडपडत असलेल्या त्यांच्या प्रतिभेच्या प्रयोगचातुरीचीही साक्ष देतो. नाही तर कालिदासाच्या शैलीचे अनुकरण करून 'चंद्रहासा'सारखे विदग्ध खण्डकाव्य रचणाऱ्या या गीर्वाणवाणीच्या भक्ताने 'बलिदाना'सारखे शुद्ध मराठी चालीतील करुणरम्य खण्डकाव्य कां लिहिले असते? कालिदासापासून सावरकरांपर्यंतचे श्री. वऱ्हाडपांडे यांच्या काव्याभिरुचीचे आन्दोलन त्यांच्या बुद्धीच्या प्रगमनप्रियतेचे आणि संस्कारशीलतेचे निदर्शक आहे. आणखीहि एक गोष्ट या आन्दोलनावरून दिसून येते. ती अशी की, प्राचीन संस्कृत कवींच्या आणि तत्त्वज्ञांच्या अभिजात भावगंभीर वाङ्मयांत मुरलेल्या त्यांच्या प्रतिभेला जीवितातील क्षुद्र वस्तूंचे किंवा घटनांचे आवाहन होणे शक्य नाही; उत्तुंग आणि उदात्त, भव्य आणि भास्वर असे जे जे कांही म्हणून जीवितांत आहे, त्याचाच प्रभाव त्यांच्या प्रतिभेला स्फूर्ति देऊं शकेल. 'जलबिन्दु' आणि 'बलिदान' ही त्यांची दोन कल्पकतापूर्ण खण्डकाव्ये वाचून त्यांच्या प्रतिभेच्या या वैशिष्ट्याची चटकन् ओळख पटते. प्राचीन अभिजात कलाकृतींचा निदिध्यास आणि तत्त्वज्ञानाचा दृढ अभ्यास यामुळे त्यांच्या तरुण प्रतिभेच्या विशाल भालप्रदेशावर गांभीर्याच्या ढगाची सावली पडली आहे. पण ती अकाली पडलेली सावलीही त्यांच्या चिन्तनपरतेमुळे एकन्दरीत मनोज्ञ वाटते.

श्री. वऱ्हाडपांडे यांनी स्वतःच आपल्या कवित्वशैलीच्या विकासाचा वृत्तान्त सटीक निवेदन केलेला असल्यामुळे माझे काम सोपे झाले आहे. त्यांच्या कवितेचा घाट आणि थाट एकंदरीत पण्डितगिरीचा आहे; व कालिदासाच्या रचनाशैलीची छाप त्यांच्या कवितेवर इतकी कांही पडली आहे की, 'जलबिन्दु' या खण्डकाव्यांत त्यांनी बहुतेक अनुष्टुभांचा उत्तरचरण अर्थालकारांनी नटविला असल्याचे आढळते.

विन्दु एक जलाचा ती शोभे तें पद्मिनीवरी ।

जीव नश्वर कीं जैसा जगाच्या रंगभूवरी ॥

अशा तऱ्हेचे अनुष्टुम् या काव्यांत जागोजाग आहेत. त्याचप्रमाणे श्री. वऱ्हाडपांडे यांची भाषा सामान्यतः संस्कृतप्रचुर असूनही त्यांनी गहन तत्त्वे मोठ्या सुबोधतेने या काव्यात ग्रथित केळीं आहेत.

त्यागाने येतसे जीवा चिरन्तन उदात्तता ।

भोगालयास आत्म्याच्या क्षणभंगुर चारुता ॥

या अनुष्टुभांत त्यांनी ' आत्मनो भोगायतनं शरीरम् ' ही कल्पना सुगमतेने गुंफिली आहे. या सुश्लिष्ट रचनेला शोभतील अशा मनोहर कल्पनांनी आणि विचारांनी हें काव्य भरलेलें आहे.

मुग्ध तू मुनिकन्येचा धृष्टा अधर चुम्बिला ।

दुष्यन्तनृपतीने जो मनीं केवळ इच्छिला ॥

हा जलविन्दूने भ्रमराला मारलेला टोमणा अत्यन्त मार्भिक वाटतो. ' बलिदान ' हें काव्य आपल्या हातून निर्माण झाल्याबद्दल स्वतःला वाटलेल्या धन्यतेचें जें वर्णन श्री. वऱ्हाडपांडे यांनी मोकळ्या मनानें केले आहे, तें वाचकांनाही पटावयाला हरकत नाही. या काव्यांतील बालमुकुन्द आणि रामरखी यांच्या संवादावर सावरकरांच्या शैलीचा ठसा उमटलेला असला, तरी त्यांतील भावाविष्कार अतिशय हृद्य आणि रम्य आहे. ' आकांक्षा ' ' हंस आणि बेडूक ' वगैरे कवितांत श्री. वऱ्हाडपांडे यांची सहृदयता आणि कल्पकता प्रतीत झाली आहे.

व्यासंग, कल्पकता आणि भाषापटुत्व हे श्री. वऱ्हाडपांडे यांचे तीन गुण-विशेष प्रस्तुत काव्यसंग्रहांत व्यक्त झाले आहेत; व त्यांच्या भावी लेखनाविषयी आशा उत्पन्न करावयाला ते निःसंशय पुरेसे आहेत. पण, श्री. वऱ्हाडपांडे यांच्या वाङ्मयीन भवितव्याविषयी मला जो उत्साह वाटतो, तो मात्र केवळ कवित्वाच्या दृष्टीने नव्हे; तर कुशाग्र बुद्धीचें आणि मूलगामी विचारांचे उत्कृष्ट विवेचक म्हणून साहित्य आणि इतर आनुषङ्गिक शास्त्रें यांत ते नावीन्यपूर्ण भर घालतील या

आशेने. मराठीत शास्त्रीय दृष्टीचे अधिकारी टीकाकार आणि विवेचक यांचे आज दुर्भिक्षच आहे; व त्यामुळे प्राचीन संस्कृत साहित्यशास्त्र आणि नवे पाश्चात्य साहित्यशास्त्र यांचे आलोडन करून त्यांचा चिकित्सापूर्वक समन्वय करण्याचे आणि आधुनिक मराठी वाङ्मयाचेर झालेल्या त्यांच्या परिणामांचे विश्लेषण करण्याचे काम अद्याप झालेले नाही. श्री. व्हाडपांडे यांनी जर आपला व्यासंग निष्ठेने चालू ठेवला, तर ते काम करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या अभिजात लेखणीत लवकरच येईल, अशी मला खात्री वाटते.

शान्तानिवास नागपूर }
२४।९।४० }

ग. त्र्यं. माडखोलकर

कुजातु

स्वतःच्या लिखाणावर स्वतःचा टीका लिहिण्याचा प्रघात पारचात्य दशानुत्कृष्टपत्र रुढ झाला आहे हे मला माहीत नाही, पण तमा तो रुढ झाला तर वाङ्मयांत एक महत्वाचे असे नवीन क्षेत्र उघडले जाऊन त्याच्या वाढीला चालना मिळेल हे मात्र खरे. पुष्कळ लोकांची अशी समजूत असते की साहित्याचा निर्माता हा स्वतःच्या कृतींच्या गुणावगुणाविषयी निःपक्वपती राहू शकत नाही. आत्मनिष्ठेमुळे त्याची दृष्टिच अन्ध झाली असते व म्हणून तो त्यातील गुणदोष उघड्या डोळ्यांनी पाहू शकत नाही. पण हे म्हणणे अगदी फोल आहे. स्वतःच्या कृतीतील दोषांविषयी साहित्यिकाच्या इतका निष्ठुरपणा कुणीच दाखवीत नसेल. एखादी वाईट कृती लिहून झाली तर स्वतः साहित्यिकाला त्याची इतकी खन्त वाटत असते की प्रसङ्ग विशेषी तो ती नष्ट करण्यासही मागेपुढे पहात नाही. अशातःचेची उदाहरणे साहित्याच्या इतिहासांत थोडीथोडकी सापडतील असे नाही. शिवाय स्वतःच्या मतांचा विकास कसकसा होत गेला, स्वतःचे साहित्यविषयक विचार कसकसे बदलत गेले व त्याचा आपल्या लेखनावर कसकसा परिणाम झाला हे स्वतः लेखकाखेरीज इतर टाकाकार चांगले सांगू शकणार नाहीत. या दृष्टीने माझ्या कवितेबद्दलच्या कल्पना कसकसा बदलत गेल्या व माझे माझ्या कवितांविषयी काय मत आहे हे सांगितल्यास वाचकांना इतर कोणत्याही टीकेपेक्षा त्याचा जास्त उपयोग होईल असे वाटते.

मी माझी अगदी पहिली कविता वयाच्या दहाव्या वर्षी लिहिली. त्यावेळी गोड व प्रौढ शब्दरचना यापलीकडे काव्याबद्दल माझी कल्पना गेली होती असे वाटत नाही. त्यावेळी लिहिलेली ती कविता आता उपलब्ध नाही, पण तिची एखाद्यावेळेस आठवण झाली म्हणजे माझे

मलाच हसूं येतें. शब्दांची व अर्थांची ओढाताण करून कशातरी चार ओळी मी जुळविल्या होत्या. पण ती त्यावेळीं मद्याच नव्हे तर माझ्या मित्रांनाही फार आवडली होती व त्यांनी आपल्या एका हस्तलिखित मासिकांत ती “छापण्या” ची तयारीहि दाखविली होती. याच वयांत साहित्यसेवेची महत्वाकांक्षा माझ्या मनांत उदित झाली व ती अजूनही कायम आहे. एका दृष्टीने काव्याची आवड ही माझी पैतृक नसली तरी मातृक देणगी आहे. आईला कविता वाचण्याचा व त्या गाण्याचा लहानपणापासून फार नाद असे. मधून मधून स्वतः कविता करण्याचीही तिला लहर लागे. त्यापैकीं अगदी शेवटीं शेवटीं लिहिलेल्या कांही कविता पुस्तकाच्या अन्ती दिल्या आहेत. (पान १०१ ते १०५).

याप्रमाणें काव्याची आवड माझ्यांत उपजत असली तरी तिची वाढ मात्र फार उशीरा झाली. वर सांगितल्याप्रमाणें साहित्यसेवेची महत्वाकांक्षा मला दहाव्या वर्षीच जरी उपजली असली तरी काव्याच्या क्षेत्रांत आपण कांही करूं असें मला तेव्हां वाटलें नाहीं. निरनिराळ्या हस्तलिखित मासिकांतून मी फक्त चर्चात्मकच लेख लिहिले आहेत. ज्याला ललितवाङ्मय म्हणतां येईल अशापैकी कोणतेंच लिखाण अगदी लहानपणीं माझ्या हातून झालें नाहीं. याचें कारण हेंही असूं शकेल कीं सध्याची शिक्षणपद्धति भावनेच्या विकासापेक्षा बुद्धीच्या विकासाला जास्त वाव देते. कॉलेजमध्ये पाऊल टाकल्यानंतर मात्र माझ्या कविमित्रांशी थोडी चढाओढ करण्याच्या इच्छेने मी प्रथम संस्कृत कविता करण्यास प्रारम्भ केला व त्यांत मला कल्पनेबाहेर यश मिळालें. इतकें कीं कांही दिवस पुनः संस्कृत भाषेचें व वाङ्मयाचें पुनरुज्जीवन होईल तर वरें असें मला वाटूं लागलें होतें. पण नंतर हळूहळू मी मराठी कवितालेखनाकडे वळलों व कालिदासगौरव ही कविता कॉलेजांत प्रथमवर्षीच लिहिली. कालिदासासारख्या शब्दसृष्टीच्या ईश्वराचा नुकताच परिचय झालेला असल्यामुळें या कवितेत नादमाधुर्य आणण्याचा फार प्रयत्न केलेला आहे हें सुज्ञ वाचकाच्या तेव्हांच लक्षांत येईल. काव्याची गोडी किति अवर्णनीय असते याचा अनुभव

मला कालिदासानेच प्रथम आणून दिला व त्याच्या कवितेच्या वाचनानेच कवि होण्याची माझी इच्छा अगदी दृढमूल झाली. पण कालिदासाच्या कवितेतील अनेक गुणांपैकी अगदी प्रथम माझ्या मनावर कशाचा पगडा बसला असेल तर नादमाधुर्य व सौंदर्यपूर्ण वातावरण निर्मिण्याची त्याची शैली यांचा. 'सौंदर्यपूर्ण वातावरण' या शब्द-प्रयोगाची जरा फोड केली पाहिजे. कवीच्या वर्णनांत नेहमी सौंदर्यपूर्ण घटनाच येतील असे नाही, तर कधीकधी अगदी हिडिस अशा गोष्टी सुद्धा येतील. उदाहरणार्थ कालिदासाच्याच पुढील ओळी पहा,

उपान्तयोर्निष्कृषितं विहंगैराक्लिष्य तेभ्यः पिशितप्रियापि
केयूरकोटिक्रतनालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार

हे युद्धाचे वर्णन आहे. "पक्ष्यांनी फाडून टाकलेला माणसाचा तुटून पडलेला दण्ड त्याच्यापासून हिरावून घेऊन रक्त पीण्यास आसुसलेली कोव्ही त्यावर बांधलेला दागिना टाळूला जोराने लागल्यामुळे त्याला खाण्यापासून परावृत्त झाली" असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे. यातील घटना किळसवाणी असली तरी युद्धवर्णनाचा प्रसंग असल्यामुळे व कालिदासाची उत्कृष्ट वर्णनशैली त्यात प्रतीत होत असल्यामुळे तो काव्यमय वाटतो. पण कांही वेळा वर्णिलेली घटनाच इतकी सौंदर्यपूर्ण असते की कवीच्या कलात्मक हातातून न दिसतां प्रत्यक्ष व्यवहारांत दिसली तरी सुद्धा आपल्याला सौंदर्यपूर्णच वाटेल. उदाहरणार्थ रघुवंशातील अजाची वरात पहाण्यास निघालेल्या स्त्रियांची धावपळ, किंवा लवाच्या अन्तःपुरातील स्त्रियांचा जलकरीडेचा प्रसङ्ग. असे प्रसंग कल्पिण्याची कालिदासाला फार हौस. त्याची काव्ये वाचून मलाही तसेच वातावरण निर्माण केल्याशिवाय काव्यांत काव्यत्व नाही असे वाटू लागले व म्हणून 'चन्द्रहासा' चे आख्यान लिहितांना मी देखील सौंदर्यपूर्ण घटनांचा उ. निसर्गवर्णन, उद्यानवर्णन, चन्द्रहासाचे स्वरूपवर्णन इत्यादिकांचा विस्तार करून निव्वळ कहाणीवजा भाग शक्य तितका थोडक्यांत आटपला आहे, आणि त्यावेळच्या कल्पनेप्रमाणे भाषाही प्रौढ संस्कृतशब्दप्रधान अशीच वापरली आहे. चन्द्रहास लिहितांना दुसरी गोष्ट जी ध्यानांत धरली हेति ती ही की निसर्गवर्णन अगदी वास्तविक असावे. वि

चिपळूणकरांनी आपल्या भवभूतीवरील निबन्धांत असाच आग्रह धरलेला पाहून मलाही तसे करावेसे वाटले. अर्थात् आज ती कल्पना उरलेली नाही. चन्द्रहास दीर्घ संस्कृत काव्यांच्या पद्धतीवर असल्यामुळे शेवटचे श्लोक निरनिराळ्या वृत्तांत लिहिणे वगैरे बाह्य प्रकारही त्यांत आले आहेत. याप्रमाणे चन्द्रहासाची रचना करतांना काव्याचा जो आदर्श मी दृष्टीपुढे ठेवला होता तो बराच सफळ झाला असे मला वाटते. माझ्या उत्कृष्ट काव्यांमैकी चन्द्रहास एक ठरेल असे मला वाटत नाही. पण ते अगदीच टाकाऊही नसल्यामुळे व कवीच्या मनोविकासाची स्थित्यन्तरे दाखविण्यास त्याचा उपयोग होण्यासारखा असल्यामुळे प्रस्तुत संग्रहांत त्याला स्थान दिले आहे.

चन्द्रहासाचे लेखन झाल्यावर माझ्या वाचनांत सावरकरांची 'कमला' आली. 'कमला' काव्य वाचल्यावर कालिदासाच्या शैलीचा जो एक विशेष नजरेतून सुटला होता तो प्रामुख्याने मनांत भरला, आणि तो म्हणजे वेळेवेळीं उत्कृष्ट कल्पनांनी सजलेल्या उपमा उत्प्रेक्षांची लयलूट करणे. आजकालच्या युगांत अलङ्कारखचित काव्य म्हणजे निकृष्ट काव्य असे अनेक पण्डितमन्य समजू लागले आहेत. पण प्रो. बनहट्टींनी आपल्या मयूर काव्यविवेचनांत दाखवून दिल्याप्रमाणे अलङ्कार हे कवीच्या कल्पना शक्तीचे फल असल्यामुळे त्यांचे काव्यांतल स्थान फार उच्च आहे. यावर त्यांचा अतिरेक सौंदर्यविधातक ठरतो असा कुणी आक्षेप घेईल पण तो पद्यवाङ्मयाला तितकासा लागू नाही हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. कालिदासाने उपमा उत्प्रेक्षांची इतकी गर्दी केली आहे की कालिदासीय काव्यात अलङ्कारविहीन श्लोक शोधू गेल्यास एका संबंध सर्गांत बोटार मोजण्याइतकेच श्लोक निघतील. असे असताही त्यांचे काव्य वाचीत असतांना तो अतिरेक जाणवत नाही, इतकेच नव्हे तर ते काढून टाकल्याने कालिदासीय कलेच्या काळजालाच हात घातल्यासारखे होईल. गद्यांत मात्र उपमा उत्प्रेक्षांची अशी खैरात सौंदर्यविधातक ठरते यांत संशय नाही. असो तेव्हां अलङ्काररम्यता, विशेषतः उपमा अलङ्काराचे सौंदर्य हा जो कालिदासाचा त्याचप्रमाणे सावरकरांच्या कमलेचा विशेष

तो मी आपल्या काव्यांत आणण्याचा प्रयत्न करू लागलों व यांचें दृश्य फल म्हणजे जलविंदु या काव्याचा सुरवातीचा भाग होय. नंतरच्या भागांत उपमाउत्प्रेक्षांना वाचच न मिळाल्यामुळे त्यांचा प्रवाह ओसरला आहे. शिवाय हा भाग लिहितांना त्याच्यावर नकळत रघुवंशाच्या दुसऱ्या सर्गातील दिलीप व सिंह यांच्या संवादाची छाप पडली असावी असे वाटते. पहिला भाग वाचतांना मात्र सावरकरांच्या कमलेची किंवा कालिदासाच्या रघुवंशाची वाचकांना आठवण झाल्याखेरीज रहाणार नाही. हा उपमाउत्प्रेक्षांचा सोस कालपरत्वे वाढतच गेला, व मी एका स्वतंत्र महाकाव्यांत घालण्यासाठी म्हणून लिहिलेल्या 'प्रभातवर्णन' 'राकारजनी' इत्यादि काव्यांत तो पराकोटीला पोचला आहे. इतका की त्यांचे प्राबल्य कमी दिसावे म्हणून मधे मधे इतर श्लोक नवीन करून घालण्याचा माझा विचार आहे.

'कमला' काव्याच्या वाचनानंतर कालिदासीय काव्याइतकेच सावरकरांचे काव्यही माझ्या मनाची पकड घेऊ लागले आहे हे मला कळून चुकले. आतांपर्यंत मी सावरकरांची बहुतेक प्रसिद्ध कविता वाचली आहे. त्यांची 'माझे मृत्युपत्र' ही कविता वाचून मला ही देशासाठी आत्मयज्ञ करणाऱ्या वीराची मरतांनाची मनःस्थिति चित्रण्याची इच्छा झाली, व तिची पूर्ति 'आत्मयज्ञ' या काव्यांत झाली. माझ्या भावनांची उत्कटता ज्यांत प्रतिबिम्बली आहे असे हे माझे पहिलेच काव्य आहे. ही कविता सावरकरांच्या माझे मृत्युपत्र या कवितेवरून स्फुरली असली तरी या दोन कवितांत कोणतेच साम्य नसल्यामुळे त्यांचा नातेसंबंध सांगून सुद्धा कुणाला पटणार नाही, कारण तिच्यातील भावना मी स्वतः अनुभविलेल्या आहेत. या कवितेतील शैलीवर मात्र सावरकरांपेक्षा बालकवींचीच छाप जास्त पडली आहे. कारण इन्टरच्या अभ्यासक्रमांत त्यांची कविता असल्यामुळे ती माझ्या नुकतीच वाचनांत आली होती व त्यातील सौंदर्याने मी इतका दुरळून गेलों की संस्कृत भाषेला जसा कालिदास किंवा वंगभाषेला जसे टागोर तसा मराठाला बालकवि असे मला वाटू लागले. बालकवीची कविता वाचण्यापूर्वी त्यांचे नांव मात्र मी उडत उडत ऐकले होते व इत

अनेक नांवांप्रमाणें विसरूनहि गेलों होतो. पण त्यांची कविता वाचल्यावर माच तें अगदीं हृदयावर कोरलें गेलें व जरी त्यांच्या कवितेचें अनुकरण करण्याचा मी जाणता प्रयत्न केला नाही तरी आत्मयज्ञ कवितेला तिचेंच वळण लागलें आहे हें माझ्या रसिक मित्रांनी माझ्या ध्यानांत आणून दिलें. इतकें असलें तरी अजूनही मला कालिदास किंवा सावरकर यांच्या कवितेप्रमाणें बालकवीची कविता पुनःपुनः वाचार्थीशी वाटत नाही. यान्चें कारण काय असावें हें माझे मलाच कळत नाही. मला आवडणाऱ्या कवीपैकी र. टागोरांच्या काव्याचीहि अशीच स्थिति आहे. त्यांचीं काव्ये देखील मी पुनःपुनः वाचीत नाही ; पण त्यांच्या अप्रतिम सौन्दर्यावद्दल मात्र मला पुरेपूर प्रतीति आहे. यामुळेच त्यांचें अनुकरण करण्याचा मी बुद्धिपुरःसर प्रयत्न केला आहे. 'जम्मत' या शिशुगीतावर Crescent Moon ची छाया आहे, 'मानिनीस' या प्रेमगीताचा थाट थोडाबहुत Gardner मधील प्रेमगीतांसारखा आहे, आणि 'गोड हुरहूर' ही कविता if my staying here sets your heart aflutter' या कवितेची एकादृष्टीने समस्यापूर्तिच आहे हें चतुरस्र वाचकांस न सांगतांही कळून येईल. 'नलिनीचें विरहगीत' या काव्यांत मी Mother 'the young prince will pass by our door' या गीताचें अनुकरण करण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला आहे.

एकीकडे टागोरांच्या गीतांचा माझ्या कवितेवर याप्रमाणें परिणाम होत असतां दुसरीकडे खाण्डेकरांच्या रूपककथांनीहि तिला एक वळण लावलें, व त्याची परिणति 'हंस आणि वेडूक' व पुनर्नीलन' या कवितांत झाली. कालिदासीय पद्धतीच्या उपमाउत्प्रेक्षा साधण्यात मला जें यश आलें त्यावरून माझ्या ठायीं कल्पनाशक्ति पुरेपूर आहे याची मला खात्री पटली. पण कल्पनेने केवळ उपमा अलङ्कारांचीच रेलचेल करून सोडण्यांत माझ्या प्रतिभेला समाधान वाटेनासें झालें. तिला कांही तरी दुसरें विशाल द्वार पाहिजे होतें व खाण्डेकरांच्या पद्धतीच्या रूपककथा पद्यांत लिहिण्याने तें मिळण्यासारखें होतें. म्हणून मी एखादी सुन्दर उपमा किंवा कल्पना सुचताच ती एखाद्याच श्लो

कांत न गोवतां खाण्डेकरांप्रमाणे तत्त्वबोधक रूपककथांत गावू लागलो. यावरून या रूपककथा म्हणजे जुन्या उत्प्रेक्षांचेंच नवें व मोडक स्वरूप आहे अशी माझी खात्री पटली. या विधानाचें साक्षात् प्रत्यंतर म्हणजे गडकऱ्यांची 'गुलाबी कोडे' ही कविता होय. जुन्या संस्कृत कवींनी "पश्चिमेची लाली पूर्वेवरही पसरते. जशी; एका गालावरील चुम्बनाची लाली दुसऱ्याही गालावर पसरते तशी!" अशी एकच उत्प्रेक्षा करून या कल्पनेची वासलात लाविली असती. पण गडकऱ्यांनी तिचेंच एक स्वतंत्र गीत बनवून ती जास्त वैशद्याने व परिणामकारकतेने माण्डून दाखविली आहे. याप्रकारच्या कविता लिहिल्यास कल्पनाशक्तीचा प्रभाव जुन्या वळणाच्या उपमा उत्प्रेक्षा करण्यांत न दाखवितां नव्या पद्धतीचीं छोटीं गीतें रचण्यांत दाखवतां येऊन अभिजातपणा व नावीन्य दोन्ही साधत असल्यामुळे मी नेहमी आपल्या कल्पनाशक्तीचा उपयोग त्यांतच करण्याचा प्रयत्न करीत असतो.

आतांपर्यंत फक्त एक कविता (आत्मयज्ञ) सोडून माझ्या प्रतिभेची निर्भिति व विकास कल्पनाप्रधानच होती हे दिसून येईल. पण कल्पनबरोबरच-प्रो. बनहट्टीचें मयूरकाव्यविवेचन वाचून भावनाही कवीची एक आवश्यक वृत्ति आहे याची मला खात्री पटली व भावना आणि कल्पना जीत अगदी एकजीव झाली आहेत तेंच परमोच्च प्रतीचें काव्य असें मला वाटूं लागलें. बालकवीची 'वाळें ती खेळत होती,' गडकऱ्यांची 'राजहंस माझा निजला' सावरकरांची 'सागरा प्राण तळमळला' ही अशातऱ्हेच्या कवितांची उदाहरणे होत. 'या फेनभिषे हससि निर्दया कैसा' या ओळीत निव्वळ कल्पनेचें किंवा निव्वळ भावनेचें सौंदर्य नाही, तर ही दोन्ही प्रकारची सौंदर्ये तीत एकजीव झाली आहेत. सागराच्या पाण्यावरील फेसाला त्याचें तुच्छतापूर्वक हास्य समजणें ही कल्पना झाली. व तें तसें समजून दुःखित होणें ही भावना झाली. या दोन्ही वृत्ति वरील ओळीत प्रकट झाल्या आहेत. त्याचप्रमाणें विरहोच्छ्वासातील 'मी शब्द लिही, अर्थ त्यातला आणी, ने पुसुनि नयनिचें पाणी' ही ओळ भावना व कल्पना यांच्या तादात्म्याचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. शब्दातील

अर्थ एखाद्या जड वस्तूप्रमाणें अश्रूंनी वाहून जाणें ही कल्पना झाली, पण ती 'मी विरहदुःखामुळें अर्थशून्य झालेलीं प्रेमगीतें गातों आहे' या विरही पुरुषाच्या मनःस्थितीचें उत्कृष्ट चित्रण करीत असल्यामुळें वरील ओळीत भावनाही ओतप्रोत भरलेली दिसते. अशातऱ्हेचें तादात्म्य सावरकरांच्या 'विरहोच्छ्वास' दि काव्यांत पूर्णपणें आढळतें, व म्हणूनच तीं मला आवडतात. कल्पनाविहीन कविता पहिल्या प्रथम जरी मनाला हलवूं शकल्या तरी त्यांचा परिणाम फार वेळ टिकत नाही. शाकुंतलाच्या चवथ्या अंकातील करुणरस उत्तररामचरित्राच्या तिसऱ्या अंकातील करुणरसापेक्षा ज्यास्त चिरपरिणामी ठरतो तो याचमुळें. 'विरहोच्छ्वास' व 'विरहतरंग' या दोन काव्यातील भेदहि अशाच प्रकारचा असल्यामुळें पहिलें दुसऱ्यापेक्षा जास्त काल मनाची पकड घेतें. असो. तर अशातऱ्हेचें भावमधुर व कल्पनात्मक काव्य लिहिण्याची महत्वाकांक्षा मला वाटूं लागली व ती एका रात्रीं लवकर झोप न आल्यामुळें लवकरच सफल झाली. प्रख्यात क्रान्तिकारक बालमुकुन्द व त्याची प्रेयसी रामरखी यांच्यावरील प्रसंगाने माझ्या मनाचा आधीच ठाव घेतला हाता व त्या रात्रीं तोच प्रसंग मनापुढे उभा राहून बालमुकुंदाचें रामरखीला उद्देशून केलेलें भाषण मला स्फुरलें. तें लगेच सकाळीं पद्यबद्ध केलें. अशातऱ्हेने 'बलिदान' या काव्याला सुरवात झाली. पुढें जसजसें सुचत गेलें त्याप्रमाणें रामरखीचें त्या भाषणाला दिलेलें उत्तर लिहून हें काव्य पूर्ण केलें. माझ्यामते माझ्या सर्व कृतींत हें काव्य उत्कृष्ट आहे. मी तें स्वतःच-मला गाणें बिलकुल येत नसलें तरी- अनेकदा चालीवर म्हटलें आहे, व अशी कृति स्वतःकडून निर्माण झाली म्हणून धन्यता मानून घेतली आहे. असो, आतां या काव्यातील कल्पनेच्या पद्धतीबद्दल थोडें लिहून माझ्या काव्यसंसाराचा हा इतिहास आटपता घेतों. संस्कृत साहित्यशास्त्रात ज्याला अलंकारध्वनि म्हणतात त्यापद्धतीचें अलंकार मला प्रथम सावरकरांच्या 'विरहोच्छ्वास' काव्यांत आढळले. स्पष्टपणें अमुक वस्तु अमुक वस्तुसारखी आहे असें सांगणें हा 'उपमा' अलंकार झाला. पण नुसतें तसें सूचित करणें हा उपमालंकाराचा ध्वनि झाला. उदाहरणार्थ विरहामीने पुष्ट अश्रू हे

आणी, विरहाग्नि पुष्ट अश्रूनी ' या ओळीत विरोध दाखविणारा अलंकार सूचित केला आहे. ' अश्रू' म्हणजे पाणी, तेव्हां ते अग्नीला चेतवू शकणार नाहीत पण विरहाग्नीला अश्रूपासूनच चेतना मिळते हा तो विरोध होय. स्पष्ट अलंकार साधावयाचा झाल्यास "पाणी आणि अग्नि यांचा विरोध व्यवहारांत दिसतो. " पण काय आश्चर्य ! अश्रू विरहाग्नीला मारण्याऐवजी उलट वाढवितातचच ' असे म्हणावे लागेल. पण वरील ओळीत असे न म्हणतां तसा भाव नुसता सूचित केला आहे. कल्पनेचे भावनेशीं तादात्म्य साधावयाचे असेल तर अशातऱ्हेनेच अलंकार साधले पाहिजेत व माझ्या मते ' बलिदान ' काव्यांत याच तऱ्हेने कल्पनाविलास प्रकट झाला आहे. ' कीं फुलाहुनी निखाराच मज रुचतो ' ' दो मरणांचा प्रेमयोग निमिप्रांस, निर्मितसे अमरत्वास ' ' तू मजलागीं चुम्बुनि कां देवीला देशील भुक्त हव्याला ! ' इत्यादि ओळी याची साक्ष पटवितील .

आतांपर्यंत केलेल्या आत्मनिवेदनावरून कुणी विचारील ' काय हो ! तुमचा काव्यसंसार अनुकरणावर व परपुष्टतेवरच चाललेला दिसतो. ' या कवीत खरी प्रतिभा मुळींच नसून याच्या चार ओळी चोर, त्याच्या चार ओळी चोर असें करून आपले काव्य याने तयार केले आहे ' असेही कुणी म्हणतील. श्री. माडखोलकरांनी देखील *your inspiration is drawn from books and not from life* असें मला स्पष्टच बजावले आहे. तरीपण वरील आक्षेप फारच थोड्या अंशीं खरे आहेत व त्यापासून निघणारी ' या कवीत मुळींच प्रतिभा नाही ' ही परिणति तर माझ्या आत्मनिरीक्षणच्या दक्षिणोत्तर विरुद्ध आहे. खरा गोष्ट अशी आहे की पुष्कळ लोक समजतात त्याप्रमाणे कवि हा स्वयम्भू ब्रह्मदेव नसून जाणता कलावन्त (*conscious artist*) आहे. जगातील नामांकित चित्रकार सुद्धा स्वतःच्या मते अगदी आदर्शभूत असलेली एखादी कृति डोळ्यासमोर ठेवून तशीच कला निर्मिण्याचा यत्न करीत. त्याप्रमाणेच मीहि जगातील माझ्यामते अव्वल दर्जाच्या ठरणान्या कवींच्या कृति केवळ शैलीचा आदर्श म्हणून डोळ्यापुढे ठेवल्या व त्यांची शैली उचलून माझ्या अन्तरींच्या भावना व मलाच

स्फुरलेल्या कल्पना तीत ओतल्या, या तऱ्हेच्या काव्यनिर्मितोला परपुष्टता म्हणतां येत असेल तर खुशाल म्हणा. मला त्यात आनन्दच आहे. Inspiration from books व inspiration from life याचा शरी. माडखोलकर निश्चितपणें काय अर्थ करतात ते मला माझे नाहीं. पण inspiration from life या शब्दप्रयोगाचा सामाजिक जीवनापासून मिळालेली स्फूर्ति असा अर्थ त्यांना अभिप्रेत असावा असे वाटते. या अर्थाने सामाजिक जीवनापासून उत्स्फूर्त झालेली लेखणी आख्या भारतवर्षांत तरी एकाददुसरीच असेल. कारण समाजजीवनाच्या अथांग सागराचा ठाव घेण्याची संधि 'मनुष्याणां सह स्रेषु' एखाद्यालाच मिळते व तशी मिळाल्यावरही त्याचा ठाव घेण्याची कुवत तर त्याहूनही थोड्या लोकांत असते. तेव्हां जीवनापासून 'स्फूर्ति' याचा अर्थ सामाजिक जीवनापासून स्फूर्ति" असा न करतां" वैयक्तिक जीवनापासून स्फूर्ति" असा केला पाहिजे. अर्थात् समाजाशिवाय व्यक्ति राहू शकत नसल्यामुळे व्यक्तिजीवनाला आवश्यक असलेले समाजजीवनही त्यांत आलेच. या दृष्टीने पाहिले असतां माझी प्रत्येक कविता माझ्याच जीवनातून उत्स्फूर्त झालेली आहे हें मी सांगू शकते. त्यातील एकूणएक भावना मी स्वतः अनुभविलेल्या आहेत व एकूणएक कल्पनांचा तन्मयतेने रसास्वाद घेतल्यावरच त्या ग्रथित केल्या आहेत. त्या कवितांत कदाचित् सामाजिक आशा आकांक्षांचें प्रतिबिम्ब दिसत नसेल, पण माझ्या वैयक्तिक आशा आकांक्षांचें माझ्या कविता हेंच मुख (mouthpiece) आहे. शिवाय एखाद्याच्या कवितांत व्यवहारविमुखता, स्वप्नाळूगणा, अवास्तवता, इत्यादि गोष्टी असल्या तर त्या कविता जीवनाविमुख कशा ठरतात हेंच मला कळत नाही. अशा कविता लिहिणाऱ्या कवीचें जीवनच मुळीं स्वप्नाळू व अवास्तव असतें, तेव्हां त्याच्या कविता त्याच्या वैयक्तिक जीवनाशी सुसंगतच असतात असें म्हटलें पाहिजे. शिवाय जीवनाभिमुखतेची आरोळी ठोकणाऱ्या साहित्यिकांचें साहित्य भारतीय समाजाला जितकें विमुख आहे तितकें वरील तथाकथित स्वप्नाळू कवीचें खास नाही. आपल्या समाजांत अजूनही संतवाङ्मयाच्या काळचीच मनोवृत्ति आहे व कोणत्याही समाजवादी

कलावंतापेक्षां अशा भक्तिसंप्रदायी कवींचीच समाजावर जास्त पकड असते हे तुकडेमहाराजादि आधुनिक भक्तकवींच्या उदाहरणावरून सहज दिसून येईल. आजचे मराठी साहित्य केवळ पाश्चात्य साहित्यावर जगू पहात आहे. आपल्या वाङ्मयातील स्थित्यन्तरे आपल्या समाजातील स्थित्यन्तरांचे प्रदर्शक नसून पाश्चात्य वाङ्मयातील स्थित्यन्तरांचेच क्षीणावलेले पडसाद असतात. ते पडसाद पाहिले तितके मुळावरहुकूम उठत नाहीत म्हणूनच कित्येक सुज्ञ साहित्यिकांना दुःख होत असते हे पाहून आश्चर्य वाटते ! 'स्कॉट जुना झाला तरी आपले लोक त्याच्याच कादम्ब्या वाचण्यात चूर आहेत. अहो आजच्या ताज्या रशियन फ्रेंच इत्यादि कादम्ब्या वाचा' अशी ओरड हरघडी ऐकू येते. अशी ओरड करणारासारखे असमंजस लोक कुठेही सापडणार नाहीत. स्कॉट पाश्चात्य देशांत जुना ठरला म्हणून आम्हीही त्याला तसे ठरवावे काय ? आमचे साहित्य पाश्चात्य वाचकांच्या अभिरुचीप्रमाणे नाचले पाहिजे हा कोण जुलूम ! कलेचा अभ्यास म्हणून पाश्चात्य साहित्याचा अभ्यास करणे कांही वाईट नाही. पण तिकडील प्रत्येक नवी फॅशन इकडे प्रस्थापिली पाहिजे हा कसला अडाहास ! विशेषतः साहित्यिकाने सामाजिक जीवन जगले पाहिजे असे म्हणणाऱ्यांच्या तोंडीं तरी तो शोभत नाही.

कवितांच्या रचनाशैलीबद्दल निरनिराळीं मते असू शकतील, इतकेच नव्हे तर कवेमध्ये निरनिराळे सम्प्रदायही कलावंतांच्या कलाविषयक ध्येयदृष्टीप्रमाणे वेगवेगळा संसार थाटू शकतील. पण त्यातील एका सम्प्रदायाने दुसऱ्या सम्प्रदायाला 'याची कला ही खरी कलाच नव्हे, 'कलेचा सारा मक्ता ईश्वराने आम्हालाच दिला आहे' अशातन्हेने हिणविणे खऱ्या कलावंतांच्या ब्रीदाला अगदी सोडून आहे. 'अमुक सम्प्रदाय जुना झाला' अशी विधाने कलेच्या स्वरूपाबद्दल गाढ अज्ञान दर्शवितात. कारण कृणी कांही म्हटले तरी कलेचा आत्मा सनातन आहे. हजारो वर्षापूर्वी झालेला कालिदास आजच्या कोणत्याही कवीपेक्षा आपल्याला जास्त आनन्द देतो या साकपात सत्याची उपपत्ति दुसऱ्या कोणत्याही सिद्धान्ताने लागू शकत नाही. सम्प्रदायादाला दुसरी अडचण अशी

कीं एखादा विरुद्ध सम्प्रदायाचा अगदी अव्वल दर्जाचा कलावन्त असला तरी त्याला स्वतःचा सम्प्रदाय आधुनिकतम नसल्यामुळे स्वतःच्या प्रतिभेची गळचेपी करावी लागते. समजा आजच्या युगातील एखादा कवि हुबेहुब कालिदासाच्या पद्धतीचीं काव्ये लिहिण्यांत पारङ्गत आहे, व त्याची प्रतिभाही कालिदासाच्या तोलाची आहे, तर अशा कवीने केवळ कालिदासीय रचनापद्धति आजच्या फॅशनला धरून नाही म्हणून आपल्या नैसर्गिक प्रवृत्तीला दडपून टाकून स्वतःला न जमणारी समाजवादी गीते वेसूरपणे गायला सुरवात करावी काय ? समजा मेघदूत कालिदासकाळी निर्माण न होतां आज लिहिले गेले असते तर रसिकांनी त्याचा अनादर करणे योग्य झाले असते काय ? या प्रश्नाचे उत्तर होकारार्थी देणाऱ्याला कलेच्या स्वरूपाची मुळीच ओळख नाही असे म्हटले पाहिजे. माझ्या कविता जुन्या थाटाच्या असतील तर वाचकांचे वरील समर्थनाने समाधान होईल असे वाटते. पण वस्तुतः माझ्या सर्व कवितांवर जुन्या शैलीचा शिकका मारतां येणार नाही. या संग्रहातील ब्रह्मश कविता नव्या पद्धतीच्याच ठरतील अशी माझी श्रद्धा आहे. शिवाय जुनी शैली व नवी शैली या शब्दांना तरी कांही अर्थ आहे काय ? कांही कांही वेळा तर अगदी आधुनिकतम कवीची शैली शेकडो वर्षांनी प्राचीन ठरलेल्या कवीच्या शैलीची प्रतिकृति वाटण्या. इतके त्या दोन शैलीत साम्य असते. गीतांजलीतील कांही गीते ' नासदीयसूक्ताची ' किंवा इतर वैदिक ऋचांची आठवण करून देतात. टागोरांच्या कवितेवर कबीराचीहि छाप दिसून येते हे स्वतः त्यांनीच कबूल केले आहे, व त्यांच्या Sheaves या गीतसंग्रहातील Coming of Krishna हे गीत तर बुद्धिपुंगव मिथिलच्या ' विद्यापति ' या कवीच्या शैलीचे अनुकरण करण्यास लिहिले आहे असे त्याच पुस्तकांत पायटीपेत नमूद केले आहे. ही उदाहरणे समोर असतांना ' जुनी शैली ' हा शब्द कवितेचा वैगुण्यदर्शक म्हणून वापरण्याचे कुणाला धैर्य होईल असे वाटत नाही. आधुनिकतम ठरण्याच्या नादी लागून काणेकरांनी आपल्या कवितेची कशी दुर्दशा केली हे मराठी वाचकांना माहीतच आहे. मनांत सहज स्फुरणाच्या यौवनातीळ

प्रणयभावनेचें जोपर्यंत त्यांनी आपल्या काव्यांत प्रासांगिकपणें चित्रण केलें, तोपर्यंत तें जिवन्त व सुन्दर वाटत होतें, पण फॅशनच्या नादीं लागून संप आणि समाजवाद कवितेत ओतण्याचा त्यांनी स्वतःच्या प्रकृतीला न मानवणारा कृत्रिम प्रयत्न केल्याबरोबर त्यांच्या कवितेच्या चिंधड्या उडाल्या. तेव्हा टीकाकारांनी एका विशिष्ट शैलीची केवळ ती आधुनिक आहे म्हणून कवीवर जबरदस्ती करूं नये हेंच उत्तम. कलेतील एखादा सम्प्रदाय मूलतःच वाईट असल्याशिवाय त्यावर शस्त्र धरणें योग्य नाही. बाणभट्टाच्या काळचा लांब समासाचा व अगडवम्ब रचनेचा सम्प्रदाय कलेच्या प्रकृतीलाच विघातक असल्यामुळें टाकाऊ ठरतो; केवळ जुना म्हणून नव्हे. कोणताही कलासम्प्रदाय जर जुना म्हणून टाकाऊ ठरला असता तर त्याचें पुनरुज्जीवन कधीं झालेंच नसतें.

काव्याच्या अंतरंगाविषयी ज्याप्रमाणें माझ्या कल्पना व ध्येयें बदलत गेलीं त्याचप्रमाणें त्याच्या बाह्य स्वरूपाविषयी सुद्धा त्यांच्यांत फरक होत गेला. पूर्वी मी संस्कृत वृत्तांचा भोक्ता होतो. अर्थात् ज्या कारणाने संस्कृत वृत्तयोजनेला मी उचलून धरी तें कारण अजूनही पटण्यासारखेंच असलें तरी माझें संस्कृतवृत्ताबद्दलचें प्रेम मात्र पूर्वीसारखें उरलें नाहीं. गेयता हा काव्याचा महत्त्वाचा विशेष असल्यामुळें कविता गाण्याच्या चालीत लिहाव्या हें योग्य आहे, पण पुष्कळसे काव्यवाचक उत्कृष्ट रसिक असले तरी गाण्याचा त्यांना गन्धही नसल्यामुळें अशा संगीतबद्ध कविता ते तन्मयतेने आस्वादू शकत नाहीत, तेव्हां संगीताचे ट, फ, ही येत नसलेल्या वाचकाला सुद्धा चालीवर वाचतां येतील इतपत तरी कवितेच्या छन्दांना बन्धन असावें. मुक्तच्छन्दाचा प्रचार मला अनिष्ट वाटतो तो यामुळेंच व पूर्वी संस्कृत वृत्तांचा उपयोग मला आवश्यक वाटे तोही याचमुळें. पण मराठी काव्याचें वाचन जसजसे वाढत गेलें तसतसें मराठी जाति संस्कृत वृत्तांपेक्षा जास्त मधुर असून सुद्धा संगीतानभिज्ञ माणसालाही चालीवर वाचतां येतात हें मला कळून चुकलें व मी मराठी जातीचा पक्षपाती बनलों. चन्द्रकान्त, अक्रूर, उद्धव इत्यादि जाति कोणत्याही संस्कृत वृत्ताइतक्याच म्हणण्यास

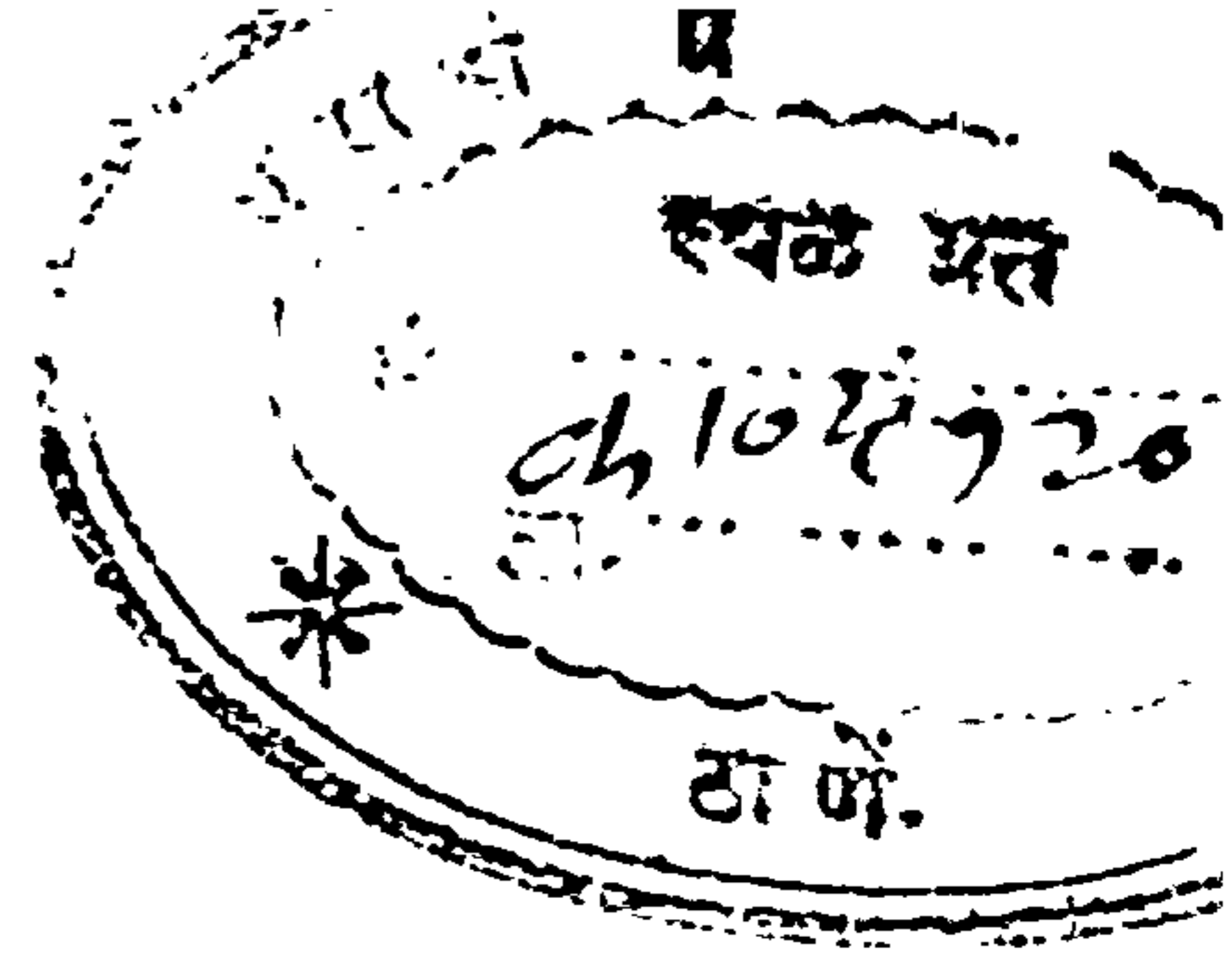
मुलभ व अधिक कर्णमधुर आहेत. शिवाय त्या रचण्यास संस्कृत वृत्तांच्या मानाने फारच कमी प्रयास पडतात. तेव्हां याप्रमाणे सर्व दृष्टींनीच मराठी वृत्ते आदर्श असल्यामुळे तींच सर्रास वापरण्यात यावीत. भावनांच्या अस्खलित प्रकटीकरणास देखील या वृत्तांसारखी योग्य वृत्ते संस्कृतांत नाहीत. पुराणोत्तर संस्कृत वाङ्मयाचा स्थायिभाव भावना हा नसून कल्पना हा आहे तेव्हां त्या काव्यांना संस्कृत वृत्ते योग्य ठरलीं पण संस्कृताचा प्रचार लोपून भारतीय काव्य लोकाभिमुख झाल्यावर संस्कृत भाषेप्रमाणेच संस्कृत वृत्तेही अयोग्य ठरून उत्कट भावनाविष्कारास योग्य अशीं नवीं भाषावृत्ते (meters of the spoken language) निघालीं. आज देखील काव्यांत कल्पनांचें स्थान वरेंच कमी झाल्यामुळे अभिजात कवीदेखील मराठी वृत्तच पसंत करतात. माझ्या काव्याचा वृत्तावहलचा विकास तरी याप्रमाणे आधुनिक दृष्टीकडे झुकला हें माझे टीकाकार कवूल करतात असें वाटते. वृत्तावहल याप्रमाणे माझे विचार निश्चित होत गेले तरी मराठीभाषा प्रगमनाच्या स्थितीत असल्यामुळे, एका वावतीत मात्र फार धरसोड झाली आहे व ती म्हणजे जोडाक्षराच्या पूर्वीच्या अक्षराच्या दोन मात्रा समजणे ही होय. 'समरत्रत' या शब्दांत 'त्र' हें जोडाक्षर असल्यामुळे त्याच्या मागच्या 'व' या अक्षरावर जोर देऊन त्याच्या दोन मात्रा मोजण्याची पद्धत संस्कृतात आहे व जोडाक्षराच्या उच्चारसौकर्याच्या दृष्टीने ती रास्तच आहे. पण मराठीत निदान आधुनिक काळीं तरी हें बंधन कुणी काटेकोरपणाने पाळल्याचें दिसत नाही. याप्रमाणे रूढीचा नियम मराठीत नसल्यामुळे मीहि तो पाळण्याकडे विशेष लक्ष दिलें नाही. शिवाय 'ऋ' हें व्यंजन न समजतां स्वर समजला गेल्यामुळे ऋसंयुक्त अक्षरांना जोडाक्षर न समजतां त्याच्या मागच्या अक्षराची मात्रा द्विगुणित करण्याची संस्कृतांत पद्धत नाही. 'अमृत' या शब्दातील 'अ' वर जोर न देतांच त्याचा उच्चार करण्याची पद्धत आहे. संस्कृत भाषेत हे दोन्ही प्रकार सर्वमान्य झाल्यामुळे संस्कृत वृत्तरचनेत ही शिस्त राहिली आहे. पण मराठीत मात्र ऋला कधी व्यन्जन समजून संयुक्त अक्षराच्या मागच्या अक्षरावर जोर देतात तर कधी त्याला

स्वर समजून साधाच उच्चार करतात. मराठी वृत्तरचनेतच याप्रमाणे वेशिस्त माजल्यामुळे माझ्या कवितांतही रूढिवन्धनाच्या अभावी ती कायम राहिली आहे. खरे म्हटले तर माझ्या मताप्रमाणे ऋचा उच्चार रूपेकपा निराळा नसल्यामुळे 'अमृत' असे न लिहितां 'अम्रुत' असेच लिहावे व 'अ' वर जोर द्यावा हेंच सयुक्तक आहे. शिवाय सर्वच जोडाक्षरांच्या मागच्या अक्षरांवर संस्कृतांप्रमाणे जोर देऊं नये. जसे 'नव्या' यातील न चा उच्चार द्विमात्रक करूं नये. माधारण असे म्हणतां येईल की 'य' व 'ह' यांच्याशी युक्त होऊन तयार झालेली जोडाक्षरे 'संयुक्ताद्यं गुरु' (जोडाक्षराच्या मागील अक्षर गुरु) या नियमाखाली विकल्पाने आणावी. माझ्या या कल्पनांप्रमाणे प्रस्तुत संग्रहातील कवितांची रचना झाली नाही याचें कारण वर सांगितलेंच आहे. यमकांवल मी फक्त स्वराळा स्वर जुळविण्याची काळजी घेतली आहे. व्यंजनें जुळविण्याची विशेष खबरदारी घेतली नाही हें दिसून येईल. बालकवींनी देखील असेच केले आहे. स्वर जुळले म्हणजे व्यंजनें न जुळली तरी तें लक्षांत येत नाही व निर्यमकता जाणवत नाही. तेव्हा निर्यमक कवितेच्या पुरस्कर्त्यांनी याचप्रकारें निर्यमकता साधल्यास रसभंग होणार नाही. स्वराचीहि भिन्नता असल्यास मराठीत तें एकदम कर्णकटु वाटतें व कविता वाचावशीच वाटत नाही.

माझ्या काव्यांची स्थूल कल्पना वरील विवेचन वाचून होईल असे वाटतें. त्यावरून माझी साहित्यविषयक मते आधुनिकांना कदाचित् मान्य होणार नाहीत, तथापि त्या मतांची विस्तृत मानसशास्त्रीय व पारमार्थिक (metaphysical) चर्चा केल्यास कुणाही शुद्ध बुद्धीच्या माणसाला ती अमान्य होणार नाहीत अशी माझी श्रद्धा आहे. पण तशी चर्चा येथे करण्यांत कांही औचित्य व स्थलही नसल्यामुळे, मी त्या प्रयत्नात आहे व लवकरच कला व साहित्य यांच्यावरील मूलगामी विवेचन वाचकांस सादर करीन एवढेंच सध्या आश्वासन देऊन वाचकांना फार वेळ कुंजांतच अडकवून न ठेवतां 'कृजन' ऐकण्यास नेतो.

रसिकांचा नम्र,

हुताश

कालिदासगौरव

(द्रुतविलंबित)

कविकुलोत्तम भारतवैभवा हृदयतोष अनुक्षणं तो नवा तव कावित्व करी रससुंदर त्वारित घालवि सर्व मनोज्वर	१
भृकुटिभंग विलोकुनि काम तो निजशरासनगर्वहि सोडितो तव कला कलहंसगर्तो अशी नयनमोहक कामिनि कीं जशी	२
जाशि लतांत दिसे नव मल्लिका रुचिर ती सुमनांत मृणालिका कविवरा कवितांत सुता तव विलसते सुभगाकृति पेलव	३
शशिसुधेस चकोर सुखें पिती भ्रमर सेवितसे मधु मालती रसिकवृंद तसा कवितारस तव पितात नितांत निरागस	४
रतिविलाप कलाकुशला तव करुण तो करितो मन विक्लव जरि करी मन विक्लव सांद्र तो रसविशुद्ध सुखा तरि अर्पितो	५

(१) प्रतिक्षणां (२) गत = गति (३) पेलव = नाजुक (४) निरागस = निर्दोष

दयित इंदुमती सुमसंगमें
 विगत हो नलिनी हिमसंगमें
 अज विलाप करी मग दारुण
 करित जो सलिलाविल लोचन ६

विरहित प्रमदातुर यक्ष तो
 निज उदन्त घनाप्रति सांगतो
 तव कवित्व तदा पदसुंदर
 हृदय भोहवित्तें मम निर्भर ७

पतिगृही परिणीत शकुंतला
 प्रियजना त्यजुनी अलिकुंतला
 जहं निधे, करुणारसपूर तो
 बहुविधा मम मानस वेधितो ८

जानेवारी १९३८

(१) उदन्त = वातमी

कुमारसंभवातील वसंतवर्णन

[शंकराच्या मनांत पार्वतीविषयीं अभिलाषा उत्पन्न करण्यासाठी मदन आपली पत्नी रति व सखा वसंत याला घेऊन स्थाणुवनांत इंद्राच्या आज्ञेप्रमाणे अवतीर्ण झाला. त्यावेळी योग्य क्रमाला सोडून वनश्रीने वसंत ऋतूतील सौंदर्य कसे धारण केले त्याचे कालिदासाने कुमारसंभवांत सुंदर वर्णन केले आहे. त्याचा अनुवाद खाली दिला आहे.]

[वसंततिलका]

येतां वसंत रवि संतत दीप्तरश्मी
लंघी धनाधिपदिशापथ शीघ्रगामी
दिग्दक्षिणा समये टाकुनि नाथ सोडी
निःश्वास मन्द मधुगन्धित तोंचि काढी १

शाखावरी मृदुळ पल्लव पुष्पपंक्ती
ऐसा अशोकतरु शोभतसे वनांतीं
पादाहतीविण मनोहर सुंदरींच्या
क्रीडावनांत मदनांतक शंकराच्या २

चूतांकुरें नयनमोहक गंधशाली
त्यामाजि भृंगतति गुंजति गायनाली
बाणावरी जणु मनोरम मंजरींच्या
नामाक्षरा मधु रची रतिवल्लभाच्या ३

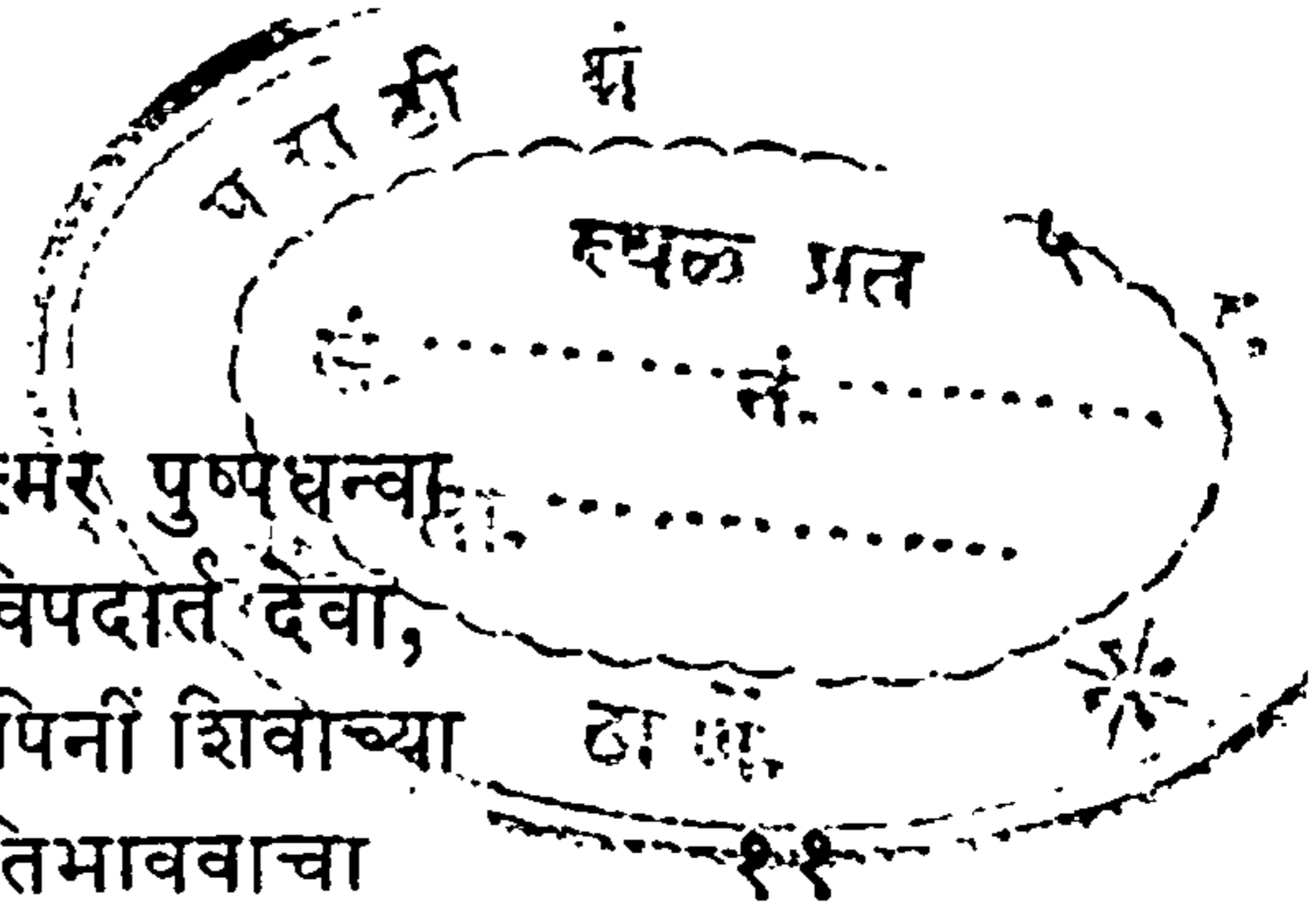
वर्णप्रकर्ष अति तोषवि लोचनांते
निर्गंधता परि मनासि विषाद देते
ऐसें विलोकुनि वर्नी सुम कर्णिकार
वाटे प्रजापति न सर्वगुणीं उदार ४

(१) धनाधिपदिशा = उत्तर दिशा (२) समय = (१) वेळ (२) संगम

बालेंदुवक्र अतिरक्त पलाशपंक्ति किंचित् विकसित सुरम्य विराजताती झाली वसंतरत रम्य वनस्थली ही शोभे स्तनावरि, नखक्षति कीं तिच्या ही	५
भृंगालिने तिलक संकुल जो विलासे भालीं वसे तिलक साञ्जन तोचि भासे चूतांकुरोष्ठ वितरी तरुणारुणश्री सौंदर्यशालिनि अशी विलसे मधुश्री	६
मंदानिलें कुसुमरेणु सुगंधि नेती वन्य स्थलीं हरिणलोचन पीडिताती जेथे समीरण करी तरुपर्णपात कर्णासि मर्मररवें सुखवी नितांत	७
हे सेविती पिक नवोदित मंजरीला त्याकारणें विकिरती स्वरमाधुरीला ऐशा सुखें परिसुनी स्मरभारतीला त्या मानेदक्ष युवती त्यजिती मदाला	८
येतां वसंत हिम सर्व निघोनि जाई तेणें सुचारु अधरोष्ठ विशुद्ध होई आरक्त पत्ररचनांवरि घाम साचे तैसें, दिसें वदन पाण्डुर, किंनरीचें	९
ऐशी अकाल निरखूनि मधुप्रवृत्ति होती तपोधन वनस्थ विलोलवृत्ति यत्नं परी परम दुर्दम वासनांना नानापरी करिति रुद्ध समुद्धतांना	१०

(१) तिलक नावाचें फूल असतें (२) मान = रुसवा (३) पूर्वी स्त्रिया आपल्या छातीवर रंगाच्या नक्षी काढीत असत त्यांना पत्ररचना म्हणतात.

कुमार संभवातील वसंत वर्णन

येतां, असा रतिसवें स्मर पुष्पधन्वा
जो तोषदायक गमे विपदार्त देवा,
स्नेहानुरक्त मिथुनें विपिनीं शिवाच्या
श्रृंगारकेलि करिती रतिभाववाचा

येतां अनंग मकरंद मिलिंद पीती
पुष्पावरी सखिसमेत विलोलरीती
श्रृंगें मृगीस मृग खाजवि चंचलाक्षी
ती होय तत्सुखदकण्डुनिमीलिताक्षी

१२

गण्डूषतोय सरसीरुहरेणुगंधी
देई गजास करिणी रत कामगंधीं
अर्धोपभुक्त विसतंतु रथांगनामा
प्रेमें समर्पुनि करी परितुष्ट रामा

१३

गानश्रमें पसरले लव घर्मजाल
वक्षःस्थलीं विखुरले मग पत्रजाल
पुष्पासवें नयन चंचल रम्य होती
ऐसें प्रियावदन किन्नर चुंबिताती

१४

पर्याप्त पुष्प न च हें स्तन बालिकेचे
रक्तप्रवाल न च सुंदर ओष्ठ साचे
शाखा विनम्र न च या भुजबंधनांत
झाडें लतारमणिच्या पडलीं सुखांत

१५

एप्रिल १९३८

चन्द्रहास

दैवें ज्याला प्रथितविभवेण राक्षिलें सर्वकार्णी
पीडा त्याला करि जन असा कोण सामर्थ्यशाली ?

(चन्द्रहासाची कथा महाभारतांत प्रसिद्धच आहे. या कथेंत दैवाचें माहात्म्य प्रातिपादलें आहे. प्रस्तुत काव्यांत मूळ कथेंताल दुष्टबुद्धि प्रधानाला राजा वनविलें आहे व विषयेच्या विवाहाच्या पुढचा भाग आजिवाद गाळला आहे. हा फरक लक्षांत ठेवून हें काव्य वाचावें.)

चन्द्रहास

(१)

पूर्वचरित

(वसंततिलका)

वागर्थवन्निकट संगत जे रहाती
 मातापिता प्रणययुक्त, जगास होती
 वागर्थयुक्त करण्या निज भारतीला
 मी वंदितों प्रथम त्या शिवपार्वतीला १

होता प्रसोम नृपती पति केरलाचा
 जैसा पुरंदर^१ धुरंधर^२ नंदनाचा
 लोकांचिया करितसे परिपूर्ण कामा
 तेजें जिताङ्कधर^३ होय यथार्थनामा २

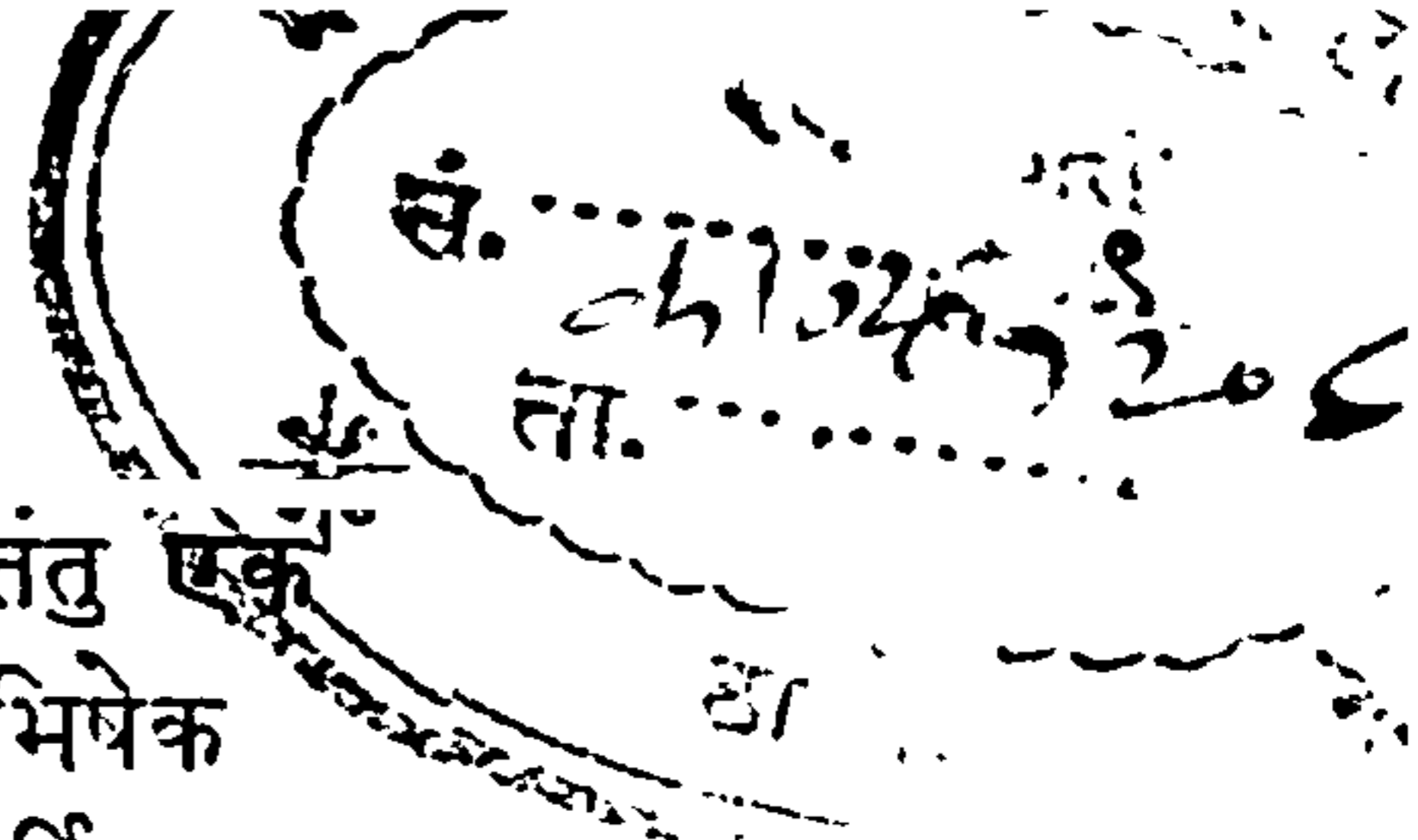
मेधावती युवति त्या नृपसत्तमाची
 होती सती जणु रती कुसुमायुधाची
 त्याचा नैवेदुसम नंदन^४ चंद्रहास^५
 होता गुणैकनिधि नंदन^६ चंद्रहास^७ ३

काळें बलाढ्य परचक्र नृपावरी ये
 युद्धीं प्रसोम हत होय सुरालया ये
 शत्रू पुरांत शिरुनी करिती विनाश
 त्या ऋद्ध केरलपुरीस यथाभिलाष ४

मेधावती पतिविनाश असह्य भारी
 दासीमुखें परिसुनी उर तें विदारी

(१) इन्द्र (२) धुरा धारण करणारा (३) अंकधर=चंद्र (४) आनंददायी
 (५) चंद्रासारखें हास्य आहे ज्याचें असा (६) मुलगा (७) नायकाचें नांव

- चित्तीं विचार करि त्यासह जावयाचा
देहा समर्पुनि चितेवरि राजयाच्या ५
- तों तत्क्षणीं स्वर नतोन्नत रोदनाचा
सौधांतरीं परिसुनी वनिता सुताचा
दोलायमान मन होउनि आंत जातां
दृष्टीं दिसे तनय होय विषण्ण माता ६
- निद्रिस्त तो तनय सुंदर भूपतीचा
शुभ्रांशुकावृत शुभानन सौम्य साचा
श्वेतांबुदावृत कलांश जसा शशीचा
किंवा हिमाम्भवृत अंकुर माधवीचा ७
- आंदोलनें अनिल लोल करी सुकेश
भालावरी भुरुभुरू उडती अशेष
होती विलोहित कपोल कचाहतीने
स्निग्धोष्ठही कमलवर्ण मुखानिलाने ८
- सारी मुखावरिल कुंतल तो कराने
जो कोमला कदलिला परिखिन्नते ने,
सारी परी वदनलुब्ध पुनः पुनः ते
येती तयावरि न मानुनि सारणाते ९
- पुत्रा विलोकुनि सती करुणार्द्र चित्तीं
होई, म्हणे “जरि सुतास रिपू पहाती
त्या मानुनी तनय केरलभूपतीचा
ते मारितालि; जगतीं रिपुवृत्ति नीचा” १०
- ठेवीन मी जरि चितेवरि देह माझा
कोणी शरण्य न वरेण्य सुतास माझ्या
माझा न यास्तव सुयोग्य चिताप्रवेश
चित्तीं असें युवति खिन्नमना निराश ११

ऐशा विषादतिमिरीं परि तंतु एक
तीते मिळे हृदयदाहजलाभिषेक
बोले मनास, 'परमेश्वर निर्मिता या
आहे समर्थ मग रक्षणही कराया' १२

ऐसें वदोनि सति जाय सती पुरांतीं
त्या बालका सदनि सोडुनि निश्चयांतीं
दासी परी परम वत्सल त्या सुताची
घेवोनि जाय विप्रयांतरिं, त्या न वंची १३

ती पातली फिरत कुंतलपत्तनांत
जीतें प्रशासि वसुधाधिप शक्तिमन्त
त्यातें प्रजा म्हणतसे नृप दुष्टबुद्धि
नामें तसाच कृतिने खल तो कुबुद्धि १४

संपन्न त्या नृपपुरीं मग नित्य दासी
भिक्षेसि मागुनि करी सुतपालनासी
कालें परी हरियलें तिजलाहि जी हो
मानेसमानचि तयास सुवत्सला हो १५

प्रेमें परी जन पुरांत बयाविशेष
तत्पालनास करिती सुतनिर्विशेष
तो यापरी दिवस घालवि चंद्रहास
दैवेंचि राक्षत न अन्य शरण्य त्यास १६

तो एकदा निजवयस्यसमागमांत
धूर्लीत केलि करितां सुत रत्नकांत
मार्गांत गालव पुरोहित चालला जो
त्याच्या पडे दृगयनीं, शुभ दर्शनीं जो १७

अंगावरी वसन जीर्ण वसें तयाच्या
रंध्रातुनी सुतनु गौर दिसे जयाच्या

कादम्बिनी विरल वायुपैथी विलासे
ज्योत्स्ना विकीर्ण जणुं तीतुनि रम्य भासे १८

नेत्राम्बुर्जी विलसती कचभृंग साचे
किंवा सरोजवदनी मधुप दृशांचे
नालापरी विशद कण्ठ विभोकुनी तो
होई पुरोहित विमोहित मानसी तो १९

त्याचा विशाल विलसे निटिलप्रदेश
जथे विलोल सरती सुकुमार केश
बालातपारुण कपोल विराजताती
शोभा तयास रुचिरोष्ठ सुचारु देती २०

सर्वांगसुंदर अशा बघुनी सुताला
तो गालवद्विज झणीं बहु तुष्ट झाला
बोले मनीं तनय हा आती सुंदरांग
शोभे जसा शिशुवयीं दिसला अनंग २१

त्या आणिलें मग नरेंद्रपुरोहिताने
प्रेमें नरेशसदनीं शिशुवत्सलाने
त्या एकदा द्विज विलोकुनि अंकदेशीं-
भूपाचिया, वदति तू युवराज होशी २२

शब्दा अशा परिसुनी नृप होय कृद्ध
चित्तीं म्हणे 'वचन होतिल काय सिद्ध?
होती, तरी मम सुता न मिळेल राज्य
मी यास मारविन यत्न करुनि प्राज्य' २३

बोलाविले मग नृशंस नृपे सुशीघ्र
मारेकरी, सुतमृगा जणुं घोर व्याघ्र
त्यांना नृपाल वदला वचना अशा या
'मारा किञ्चोरभुजगांस वनांतरीं या' २४

त्या अज्ञ घेउनि सर्वें मग बालकासी
ते दुष्ट जाति कुमती गहना वनासी
मध्याह्निचा समय तो प्रखरा करांहीं
तापे नभांत सविता, लव मन्द नाही २५

चाऱ्हीकडून घनदाट दिसे वनाळी
तीतून सर्पसरणध्वनि कानिं येई
पक्षीं निदाघदहनं वसती तरुंच्या
छायेंत, या समयिं हो बहु शीतता ज्या २६

चाहूल ऐकुनि परी वनिं मानवांची
तेथून ते उडति कर्कशशब्दवाची
पानांवरी फडफडा करितांचि पंख
होती तरुंत रव मर्मर ते सुरेख २७

तापामुळें तरणिच्या गळती तृणाली
वेली मलूलवदना लवतात खाली
वायूहि शीघ्रगतिने करि, पीतवर्णा
वृक्षावरील, गगनोत्थित, शुष्कपर्णा २८

डोळ्यापुढे हरितसुंदर शैलराजी
रम्या दिसे गगन उन्नत चुम्बिते जी
निर्वृक्ष त्यावरि कुटें दिसते वनांतीं
वर्णांत पाण्डुर अशी ललितस्थली ती २९

तीच्या शिरीं घन विशाल वरी विराजे
सूर्यातपें धवलता रजतापरी घे
छत्रापरी गगन अब्धिविशाल भासें
पक्षी जिथे उडत एक सुखें विलासे ३०

बाजूस शैलशिखरावरुनी प्रपात
होई विशीर्ण पडतांचि शिलातलांत

तेथून पंक्ति उडती मग शीकरांच्या
ज्यांच्यावरी विलसती द्युति भास्कराच्या ३१

स्रोतोवहा पुढति मंदरवे निघे ती
वेगांत अश्मल पथावरुनी वनांतीं
तीरावरुनि तरु नम्र करून शाखा
त्या स्पर्शिती गतिसुरम्य तरंगलेखा ३२

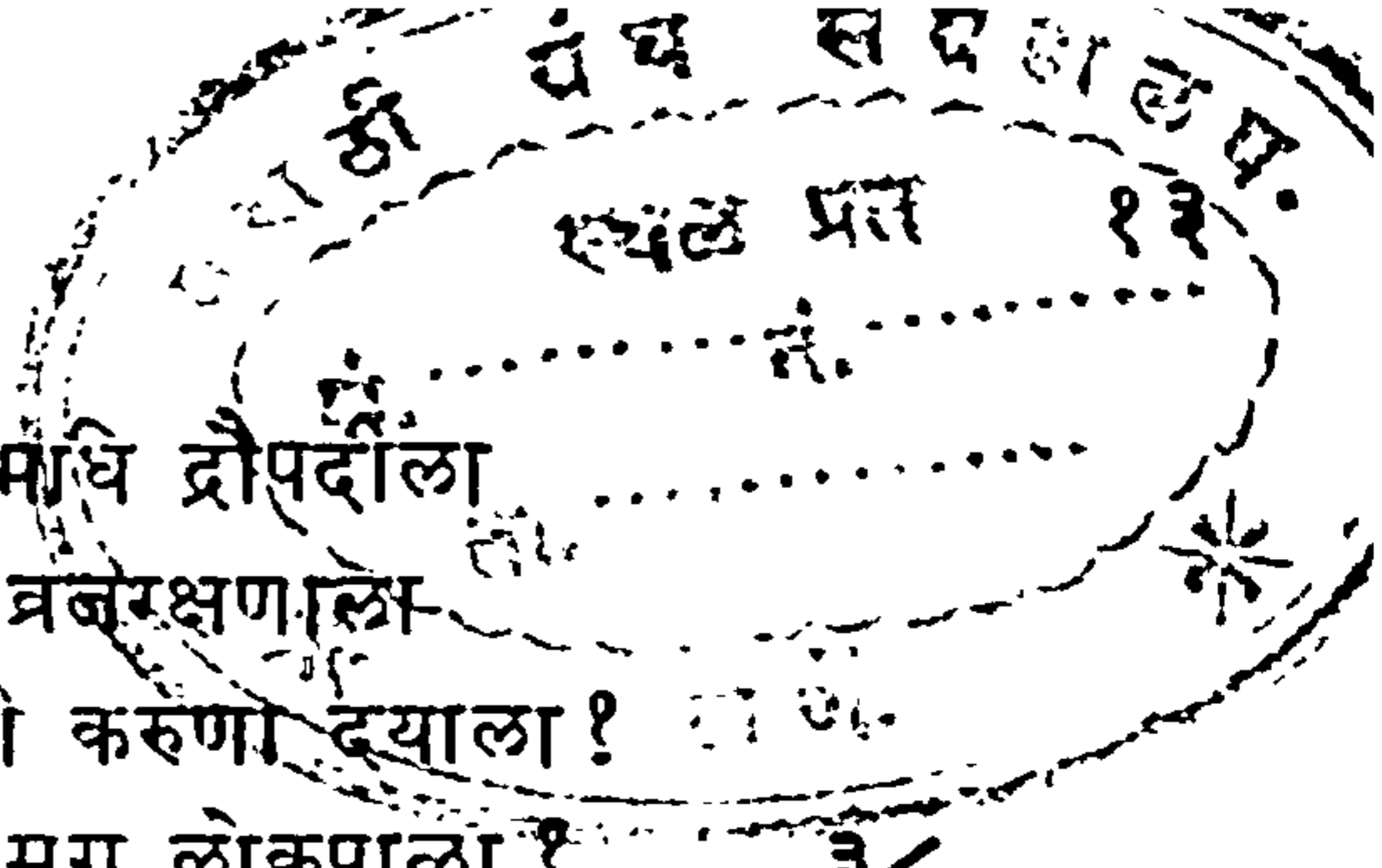
तेथें शिशूसह नृघातक शीघ्र आले
दृश्या विलोकुनि सुरम्य, मनांत धाले
चाऱ्हीकडूनि मग घेरुनि त्या शिशूस
त्यांनी विकोश आसि त्या धरिल्या करांस ३३

पाहूनि ते घनवर्नी यमदूत घोर
भ्याला मनीं अतिशयें मग तो किशोर
आतस्वरे विनवि त्यांस 'नका नका हो
मारू अनाथ दुबळ्यास दया करा हो' ३४

त्याचीं भयार्त वचनें परि व्यर्थ गेलीं
दुष्टांस त्या किमपिही करुणा न आली
देखूनि तत्समयसृष्टिविभा, विशंक
वाटे निसर्ग करुणामय, दुष्ट लोक ३५

धावा करी मग जगत्पतिचा, शिशू तो,
जो भक्तशत्रुदलनार्थ सुशीघ्र येतो
जो दुष्टशासन करी प्रखरप्रताप
जो विश्वचालक पवित्र अगम्यरूप ३६

'देवा करी मदवनास अनाथ मी वा
ब्रांदास जागुनि करी करुणा दयाब्दा
त्वत्कीर्ति म्या पारीशिली हरि दीनबन्धो !
पादाम्बुजस्मरण यास्तव धर्मसिन्धो ! ३७

त्वां राक्षिलें कुरुसभेमाधि द्रौपदीला
 तैसें व्रजांत करि तू व्रजेरक्षणाला
 कां आजची हरपली करुणा दयाला ?
 मातें कसें विसरला मग लोकपाळा ? ३८

आर्तावनार्थ हरि दोक्षित सर्वगामी
 ऐसें तुझे चरितकीर्तन ऐकिलें मी
 संग्रामधर्मचतुरा जगदादिहेतो !
 तूतें स्वसंगर हरे स्मरतो न कां तो ? ३९

हे दुष्ट राक्षस मला वधितात आतां
 देवा जरी विमुख होशिल शक्तिवंता
 कीं तू मला समजुनी अति दुष्ट पापी
 होशी असा विमुख, धाव विलम्ब तापी ४०

लंकाधिपोन्मथन ! कंसविमर्दिदेवा
 सत्पालका पिशुनशासक देवदेवा
 कृष्णा उपेक्षण नको अजि रक्ष आर्ता
 धाव प्रभो शरणरक्षण धाव आतां" ४१

ऐकूनि तेवि करुणामय आर्त शब्द
 आला जणुं हरि जगत्पति तो दयाब्द
 त्या काननीं गहन, सत्वर सिंहरूपें
 गर्जे तई प्रकट ती धरणीहि कापे ४२

ती गर्जना स्तानितवर्तुं परिसोनि उग्र
 झाले भयाकुल बहू खल ते समग्र
 चित्तीं विचार करितात पलायनाचा
 कीं दुष्ट दुर्बलविघातक हांय साचा ४३

पुच्छासि हालवि बहूर्जितसत्व तो कीं
 पृथ्वीस कापवि पदास अशाच टाकी

दंष्ट्राप्रदर्शन करी फिरवी मिशा त्या
ज्या कालशंकुसम भासति प्रेक्षका त्या ४४

षष्ठांगुली मग विछेदुनि त्या शिशूची
ते दुष्ट शीघ्र पळती भयशब्दवाची
झाल्या असह्य मरणान्तिक वेदना त्या
पुत्रास जो बहुत कोमल होय जात्या ४५

तेथेच मूर्च्छित पडे सुत चंद्रहास
तीरावरी, जशि लता पडते धरेस
भानू दयार्द्र जणुं होउनि त्यावरी हो
चण्डातपा मृदु करी घनछन्न तो हो ४६

दैवें तिथे फिरत भूपति पातला तो
जो शासि चंदनपुरा अपथा न जातो
येतां वनांत करण्या मृगयारतिस
जो श्वापदानुसरणें चुकला पथास ४७

त्याला दिसे तनय मूर्च्छित तो सुगात्र
ज्याचें श्रमाम्बुपरिचारित होय वक्त्र
ज्याची तनू तइं दिसे बहु खिन्नकांति
नीहारवेष्टित जसा विधु क्लिष्टकान्ति ४८

त्याला दिसे कृशहि तो अति सुंदरांग
जैसा कलाक्षयवशें दिसतो शशांक
किंवा अतिप्रखरसूर्यकरें सरोज
निस्तेज जेंवि दिसते सुमराजिराज ४९

संकीर्ण कुंतल रजोवृत तेवि होती
भृंगावलीवारि सुगंधि पराग येती !
धूर्लीत तत्तनुहि धूसर भासताहे
जैसा विलासत धुक्यांत सुधांशु पाहे ५०

छिन्नांगुली गलितरक्त दिसे तयाची
 वृन्ताच्छिंदी गलितराग जशी सुमाची
 तच्छोणितप्रवह भूमिवरी अशेष
 तप्तार्कशुष्क दिसतो लववर्णशेष ५१

ऐशा विलोकुनि सुतास नृपाल धाला
 जो वत्सवत्सल अपत्यविहीन झाला
 त्याच्या मनांत अति वत्सलभाव आले
 त्या वाटले मज अपत्य दिले दयाले ५२

आणून तालतरुपल्लव तो नृपाल
 संचालनास करि त्यावरि अल्पकाल
 हातीं नदीजल सुशीतल आणुनीया
 प्रक्षालिता करि तदीय विषण्ण काया ५३

त्याच्या मुखप्रद अशा उपचारकार्ये
 मूर्च्छांपरीत सुत सत्वर शुद्धिला ये
 आल्या तिथे मग नृपानुचरप्रणाली
 त्यांनीं व्यथा मग तदंगज दूर केली ५४

संभ्रान्त तो सुत उठे मग व्यस्तदेही
 त्याला स्मरे विगतवृत हृदन्तदाही
 बोले तयास “ मज कां वधिता वदाना
 सोडा मला विनवितो करुणा कराना ” ५५

त्याचे भयाकुल, नृपे, मन शांत केले
 प्रेमार्द्र सान्त्वनवर्चे “ शिशु दृष्ट गेले
 आम्ही न घातक तुझे भय कां किशोरा
 त् पुत्रवत् मजसि भाससि चित्तचोरा ” ५६

नेई तयास मग चंदनपत्तनास
 तो पुत्रहीन नृपती निज मंडलास

(१) तुटलेले देठ (२) गळलेला आहे रस जिचा अशी (३) तपलेल्या सुर्याच्या उष्णतेमुळे वाळलेला. (४) राष्ट्रास.

तत्पालनास करि तेथ अपत्यप्रेमें
तां पुत्रही नयनसुंदर होय धीमें

५७

[पृथ्वी]

सलील अनिलें जसा जलदछन्न संध्येन्दु तो
विमुक्त ज्ञाणि होउनी विकसितौज कीं शोभतो
तसा तनयही नृपें हृतविपत्ति लोकां दिसे
दिनांदिन विकासतां नयनरम्य सद्वर्चसे ५८

(२)

कुमारोदय

(वसंततिलका)

अष्टौब्द त्यास मग कालगतिक्रमाने
लागे, सदध्ययनदीक्षित त्या नृपाने
केलें त्यास, गुरुशििक्षित तो किशोर
शोभे, कलाधर जसा रविदीप्तसार ५९

जैशी निशा शशिकला करि कान्तिमन्त
किंवा उपा करितसे नलिनीस कान्त
तैसें गमे मजसि त्या शिशुच्याहि धीला
योग्या वयःस्थिति करी स्मरणीं विशाला ६०

जैसा सहस्रकर लंघितसे नभाला
वायू क्षणांतचि विलंघि दिशान्तराला
अल्पावधींताचि समर्थ युवाहि झाला
तैसा विशाल तरण्या निगमार्णवाला ६१

हातांत खड्ग चमके मग दीप्तकान्ती
विद्युल्लता जणु नभःस्थ अखण्डिता त

संचालनास करितां सुत शौर्यवन्त शोभे नभासमचि तो वसुधातलांत	६२
अङ्गावरी वसन रौरव जेवि साजे आकर्ण ओढुनि शरासन तो विराजे जैसा नर्भी रविकरें घन चित्रंकांती विद्युद्गुण त्रिदशचाप करी दिशान्ती	६३
तो यापरी सकळ शास्त्रकला शिकोनी शोभे शिशू अधिकची सकला गुणांनी शाणप्रसाधित जसा मणि शोभतो तो किंवा फल्गोद्रमविनम्र वर्नी तरू तो	६४
तो दीर्घवक्ष वृषकन्धर चण्डबाहू शालोन्नत प्रखरविक्रम शत्रुराहू कीं चालतां झरझरा धरणीहि कापे होई सहस्रकर निष्प्रभ तत्प्रतापे	६५
पाहोनि त्यास नवयौवनचारुरूप हर्षे मनांत बहु तो षण्यार्द्र भूप च्याया त्यास युवराजपदा सदाश घिर्ती विचार करितो मग चन्दनेश	६६
त्या स्थापुनी जनपती विधिवत् पदाळा विप्रप्रयुक्त जणु सार्थ करी वचाला दैन्यांतही अतिशये सुत शोभला जो ऐश्वर्य पार्थिव त्यास न केवि साजो	६७
बाजूस भूपतिसर्वे बसला किशोर सामतमण्डलें दिसे कमनीय फार जैसा प्रभातसमयीं शशिच्या समेत तारागणांत नव भानु दिसे प्रशांत	६८
शोभे म्हणों शिशुसमान विभातभानू तो भासला परि गुणें अति सान मानू	

येतां रवी गगनमण्डलिं पूर्णं लाल नक्षत्रराजि, शशिविम्ब, दिसें मलूल	६९
होता परी उदय त्या शिशुचा सभेत त्याला विलोकुनि पराक्रम मूर्तिमंत सामंत ते सकल राजसभेय होती संतुष्ट शौर्यविभवे, पळती अराती	७०
जैशी मयूरतति देखुनि तोयदाला स्रोतोवहा जलदवर्ष, निशा शशीला तैसी प्रजा नृपतिची सकला प्रकपे त्या नूतनोदित सुतास वधून हर्षे	७१
तो चालतां नृपपथामधुनी कुमार मार्गी किशोर करिती जयशब्द धीर वातायनातुनि पडे मग लाजवर्षा जैशा हिमाद्रिवर मेघज फेनवर्षा	७२
राष्ट्रप्रतीक दिसतां ध्वज तो कुठेही राष्ट्रीय जेवि नमनास करी करांहीं जातां कुठेहि युवराज जनांस मान्य त्या सर्व लोक नमिती म्हणतात धन्य	७३
घेतां नृपासन युवा अति वीर्यशाली ते राज्य होय अरिहीन समृद्धिशाली कोणी न वक्र करुनी नयना विलोकी त्याच्याकडे, सबल निर्भय होय लोकीं	७४
विद्या कला सकल धावत तेथ आल्या ज्या अन्य आश्रयविहीन विप्रणण झाल्या आल्या, जशा सफलता गुणभाग्यवंता किंवा गुणावलिहि येतिल यत्नवंता	७५
तो होय दुःसह अरींस पराक्रमाने जैसा निदाघरवि होथ तमा तपाने	

झाला परी निजजना अति तोषदायी जैसा सुधाकर मृदुणत्वगुणें न होई	७६
एकीं समग्र गुण विश्वपती न ठेवी ऐसें प्रसिद्ध भुवनीं जरि सर्वभावा होता तरी तनय तो अपवाद वाटे या सर्वसिद्ध नियमास गुणप्रकर्षे	७७
सौंदर्यपूर्ण जरि तो दिसतो मयूर वाणी तदीय गमते श्रवणा कठोर जो अन्यपुष्ट वितरी स्वरमाधुरीला त्याची दिसे न तनु सुंदर लोचनांला	७८
तो गात्रसुंदर मयूरसमान झाला त्याच्या पिकासम मनोरम वर्णमाला नीरे विहीन पय हंसमुखास येतें तैसें गुणत्व गतदोष तयास येतें	७९
वज्रासमान रिपुशीं घन मानसीं तो पुष्पासमान मृदु बंधुजनांत होतो ऐसा जणों सुगुण देखुनि कुंतलेश आला तदीय करण्या समरीं जयास	८०
एकोनि वृत्त मग चारमुखें कुमार सैन्यास सज्ज करितो समरास धीर बाहू तदीय स्फुरती करण्यास केली युद्धांत, वीर सजला मग धैर्यशाली	८१
झाले तटावर धनुर्धर सज्ज त्याचे खाली सुसज्ज सजलें दळ सैनिकांचें हस्ती, तुरंग, रथ, पादचरादिकांचें तें सैन्य गर्जित असे स्वर भेरियांचे	८२
ती गर्जना परिसतां गजवृंद सारा युद्धोत्सुक प्रकट वर्षत दानधारा	

गण्डस्थला हलवितो वरि गर्वभारें घण्टानिनाद करितां चरणास सारे	८३
खिंकाळती फुरफुरोनि वनायुवाजी होऊन सचरणसोत्सुक बद्धराजी तो स्यन्दनस्थ पवनाहत केतु डोले ज्याने रणार्थ रणसैनिक सिद्ध केले	८४
तो ऐकितां निनद सैनिक बद्धपंक्ती वीरत्व संचरुनि वक्षविशाल होती बाहु स्फुरोनि कर जात यदा कटीला ती ओढितां असिलता चमके विशाला	८५
युद्धार्थ सिद्ध करुनी निजवेप जेव्हां तो जावयास सजला युवराज तेव्हां द्वारावरी पट्ट रणोत्सुक गर्जती त्या भेरी, करीत समरोत्सुक बालका त्या	८६
त्याच्या शिरीं कवच तें विलसें विशाल त्यातून केस सरती सुकुमार लोल शोभे मुखावरि तथा समरोन्मुखाच्या सङ्ग्रामविभ्रमविचक्षण हास्यवाचा	८७
अंगांत शुभ्र रणवेष विलासला तो स्कन्धावरून मणिभूषित पट्ट जातो सिंहासमान कृश त्या कमरेवरी तें म्यानांत लाल, समरोन्मुख खड्ग होतें	८८
जों चालला नृपतिच्या, शिशु मंदिरांत तद्वन्दनास करण्या, सुतपूज्य तात, द्वारावरी अनुचरालि करोनि पंक्ती दोन्हीकडे, असिवितान शिरीं धरीती	८९
जावोनि तो विनयनम्र करी प्रणाम त्या पूज्य आत्मगुरुला, स्वपित्यास राम	

जैसा कि कही, नक्षत्रसमूह्या सुताला
 आशीर्वचनकरितसे सुवचोविशाला

“तू वीर भाससि कुमारसमान माते
 जो निर्दलून, सुखवी सुर, तारकाते
 येशील तू विजय पावुनि शूरवीरा
 चिचीं असें मज विशंक गमे किशोरा ९१

हा कुंतलेश परि बंधु सखाच माझा
 संग्राम यासह सुयोग्य न, जाण तूझा
 बंधू वधोनि मग काय नृपासनाला
 या भोगणें स्वजनशोणितरंजिताला” ९२

देतां तयास उपदेश असा नृपालें
 तो पुत्र विक्रममया वचनांस बोले
 “राजन ! जरी स्वजन तो न च तो दयार्ह
 जो दुष्ट तो स्वजनही जगिं दण्डनार्ह ९३

गोदुग्धपान न च युक्त भुजंगमाते
 काळें कृतघ्न डसतो उपकारकाते
 तो दुष्ट दण्ड करितां न च ताप देई
 अंगीं मृदुत्व धरितांचि असह्य होई ९४

यज्ञीं अजा वधिति लोक न केसरीला
 मृत्पिण्ड ते तुडवितो न हुताशनाला
 नीहार पीडि कमलास न शालवृक्षा
 जाणोनि हें म्हणति सज्जन शक्ति रक्षा ९५

अंगीं वसे परम विक्रम तो जयाच्या
 साहे असा जन न वृत्तिस सेवकाच्या
 जो विक्रमाप्त वनराजपदास बाहे
 त्या केवि केसरिस पंजरवास साहे ९६

तुम्ही न यास्तव करा उपदेश माते
 ऐसा पराक्रमविरोधि रणोद्यताते

- अंतीं सुखावहचि मांनुनि आतंपाला
धिःकारिती न च कदापिहि सुज्ञ त्याला” ९७
- ऐसें स्वपुत्रवच ऐकुनि लोकपाला
पुत्रीं पराक्रम विलोकुनि हर्षे ज्ञाला
बोले परी नृप तयास विचारपूर्णा
उक्तीस, होय हित जी बहु शौर्यपूर्णा ९८
- “राज्यादि भोग गमती मज नित्यनाशी
त्याकारणें अमित तू न च जीव नाशी
कर्तव्य हैं नृपतिचें जनजीवरक्षा
युद्धीं न आत्मविभवार्थ तदीय रक्षा ९९
- वरित्व दाखवि तया परशत्रु जो कीं
वीरत्व सज्जन न दाविति आप्तलोकीं
पाहे रवी जरिहि कर्दम वालवतिो
यत्नें प्रभातकमलास विकासवीतो १००
- केलें जरी नमन तू नृपतीस पुत्रा
शौर्यें न हीन तुज मानिल लोक सारा
विश्वभरा जरि पदाहतिलाहि साहे
ती काय दुर्बल असे जन बोलताहे १०१
- संधी म्हणोनि तुज योग्य असे तयासी
जो आपुला स्वजन होय जयाभिलाषी
दूतास पाठवुनि शीघ्र तयाकडे तू
युद्धास टाळि, नच हो जननाशहेतु” १०२
- हे आप्तवाक्य परिसोनि युवा विनीत
बोले “मला वचन मान्य समस्त तात !”
- धाड्डीनि दूत मग कुन्तलभूपतीला
बोलाविलें ज्ञाणि तयीं निजमंदिराला १०३
- आला जईं मग पुरामधि कुंतलेश
तत्स्वागतास करि भूपति तो अलेश

- आणोनि राजसदनीं मग वसवीला
सिंहासनीं, नृप स्वयें पदलीन झाला १०४
- बोलाविलें निजसुतास सभेंत त्याने
तद्वन्दनास करण्या सुतवत्सलाने
आला तिथे तनय शत्रुजयी विनम्र
आज्ञेनुसार करितो स्वशिरास नम्र
जैसा रवी प्रखरशा निज मण्डलास
सन्ध्येनुसार करि नम्र दिशाचलास १०५
- षष्ठांगुली मग विलोकुनि त्या शिशूची
हो वृत्ति संशयमयी नृपमानसाची
चिंती किशोरहनना मग दुष्टनीति
वामा सदा पिशुन आचरितात रीति १०६
- बोले पित्यास 'तनयास विलोकुनीया
आनंद होय, अति सुंदर गौरकाया
वाटे गुणैकनिधि बालक पाठवावें
माझ्या सुतास प्रणयास्तव भेटवावें १०७
- ऐसें तदीय वच ऐकुनि भूमिपाल
बोले 'तथास्तु' वचना झणि सत्यपाल
त्या पाठवी मग धरापति कुन्तलाचा
पत्रास देउनि सुतास पुरीं स्वतःच्या १०८

(३)

विषयापरिणय

- तो पातला युवतिकाभ्य, पुरीं नृपाच्या
उद्यान जेथ विलसे स्तवकीं फुलांच्या
अश्रावरून उतरे मग भूमिलागी
सौंदर्यशालि बघण्या वनभूमिलागीं १०९

- जातां प्रवेशपथ गैरिकयुक्त शोभे
दृष्टी विलोकुनि मरुच्चञ्च ताल लोभे
जे लाविले उभय बाजुम त्या पथाच्या
स्कन्धावरी धवलही वलयें ज्यांच्या ११०
- कोठे दिसे हरितसुन्दर शष्पभूमि
जीची लतावलयविद्ध उपान्तभूमि
शोभे लतांवरि सुमावलि श्भ्रवर्ण
जी तारकांसम नर्मा—दिसते विकीर्ण १११
- बागेमधून पथ रम्य विलासताती
ज्यांच्यावरी रुचिर गैरिक शोभताती
शाखा, वरी हरितपल्लवसंविधान
प्रान्तःस्थ तालतरुच्या, करिती वितान ११२
- मध्ये विशाल जलपुष्कर शोभतें तें
ज्यांचं विलोल अनिलें, जल तोषवीतें
हंसालि केलि कमलावलिच्या मधेनी
हर्षे करीत विसतन्तु मुखी धरणी ११३
- वापी कुठ जलमयी सुभगा विलासे
जीमाजि नील जल वारिदवर्ण भासे
भासे त्यांत, करितात रती; विकीर्ण
त्यांच्या जलीं चमकती तनु रौप्यवर्ण ११४
- मध्ये तुषारनालिका धवला विलासे
जें निर्मिलें दलविशाल सरोज भासे
खाली तिच्य विशद नाल सुनील ऐसें
कीं तोयविंदु पडतात पराग जैसे ११५
- कोठे विशाल दिसते तृणभूमि रम्य
बाजूस अल्पसरिता जलपूर्ण जाय
चोहीकडे चलितपल्लव निवशाभा
तेथे कुरंगशिशु चाविति शुष्कदर्भा ११६

घेवोनि कौसुमसुगंधि पराग संगे स्पर्शां करोनि द्वाविंदुस मंदवेगें जौ हालवीत तरुवेलि समीर येतो त्या सेवुनी सुत मनीं अति हृष्ट होतो	११७
तेथे लता धवलगंधित पुष्पभारें होती विनम्र, गुणवंत गुणौघभारें आत्मा विभक्त करुनी निज कौमुदीचा तत्कांति कांत रचितो जणु तारकांचा	११८
शोभा विलोकुनि अशी युवराज रम्या संतुष्ट होऊनि मनीं, पसरे स्वशय्या तेथें कदम्बतरुच्या तळिं, झोपळा तो जेथे प्रसूनमधुगंधित वायु येतो	११९
आली सुता नृपतिची मग दैवयोगें तेथे सखीसह खुडीत सुमास मार्गें त्या बालिका मधुर तें वच बोलिताती जैसे प्रभातसमयीं खग कूजिताती	१२०
गंगोसी मंदरव जेवि तरंगलेखा कीं कोकिलस्वरतती वनभूस देखा नृत्यांत शिंजिती जशा कटिमेखलेसी उद्यानभूमिस तशा युवती विलासी	१२१
वर्णाकृती विविध त्या सुरकार्मुकासी देतात जेवि गगनीं रमणीयतेसी शोभा तशाच सुमनोपवनस्थलासी देतात चित्रवसना युवती विलासी	१२२
यामा जरी सुखद सर्वहि शुक्लपक्षीं राका तयांत अधिका जन जेवि लक्षी	

भासे तशी सकल सुंदर बालिकांत
ती कुंतलाधिपसुता सुभगा नितांत १२३

तीचा सुदीर्घ मृदु कुंतलभार कृष्ण
गालावरी पसरला करि लुप्त कर्ण
त्याच्या दशा विरल वायु करी विलोळ
गालावरी म्हणुनि ते दिसतात लाल १२४

ज्याचें विशालपण लुप्त दिसें कचांत
भालीं अशा तिलक चारु वसे सुरक्त
सुस्निग्ध चापकुटिला भ्रुकुटी विराजे
त्या कारणें नयनयुग्म सुकांत साजे १२५

तें ओष्ठयुग्म नवपल्लवरक्त साजे
कांतीहि कुंदधवला दशनीं विराजे
गालीं खळींवर पडे मृदु हास्यकांति
जैसी तरंगलहरीवरि चन्द्रकांति १२६

अंगावरी वसन नील सुरम्य होतें
ज्याते निरभ्रगगनासह साम्य येतें
वक्षःस्थलीं रुचिर उन्नतता तयासी
जी पाहतां सुचविते स्तनगौरवासी १२७

ती मंद मंद पद ठेवित चालताहे
उद्यान रम्य अवलोकुनि हर्षताहे
आलाप जें करि सखीसह तोषदायी
दृष्टीं तियेस दिसला सुत सौख्यदायी १२८

सौंदर्य देखुनि मनोहार तें तयाचें
झालें विमोहितचि मानस त्या सुतेचें
येतां युवा युवति यौवनसुंदरा ती
उत्पन्न होय सहसा उभयांत प्रीति १२९

जावें तयाजवळ तीस गमे मनांत
बोले सखींस मग हर्षभरें नितांत

पुष्पी तरु लवति शेज करुं शिवासी
तोडूं फुलें मधुरगंधित रम्य ऐशी १३०

बाला सुगंधि सुम तोडिति त्या करांहीं
हातामधील परड्या भरती फुलांहीं
त्या देखुनी सुमनव्यग्र सुता सखींस
जाई सुमोच्चयमिषे त्वरिता तरुस १३१

निद्रिस्त तीस दिसला सुत चारुगात्र
ज्याचें दिसें सुभग कांतिविशेष वक्त्र
किञ्चित् गमे नयनरोम तियेस हाले
निःश्वास मंद निधतां चल ओष्ठ झाले १३२

फेनावली पवन हालवि जेवि लोल
सिन्धू दिसे सुभग तेवि जसा विशाल
शोभे तसा सुत तदीय सितांशुकाला
जेव्हां करी अनिल चंचल मंद आला १३३

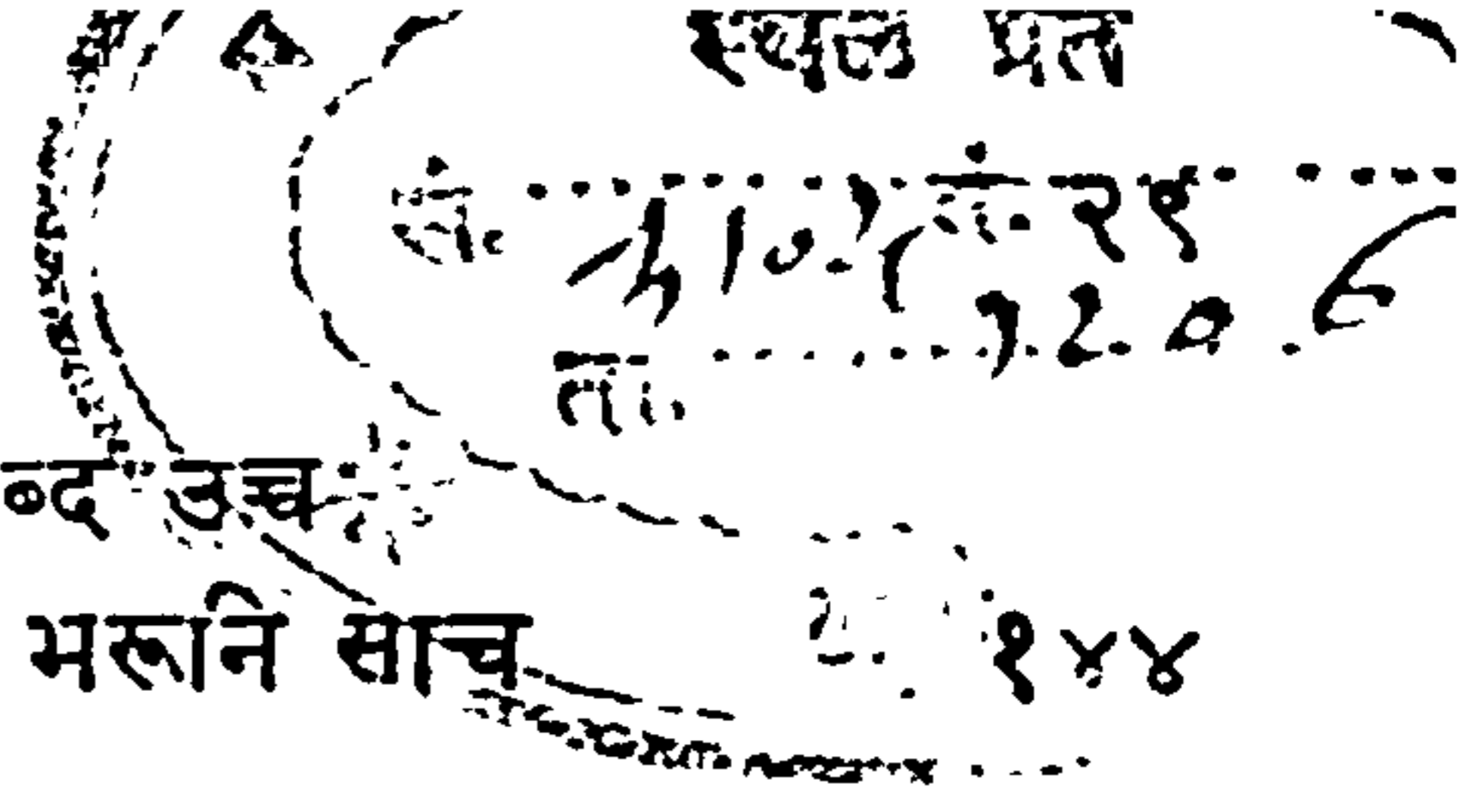
येतां मुखावरि समरिण गंधशाली
किञ्चित् दिसें स्मित तयावरि सौख्यशाली
ओष्ठासि देखुनि वदे युवती सुशील
मी धन्य होइन जई मज चुंबितील १३४

ऐसी तथा निरखितां मग कामिनी ते
थैली दिसे तिजसि पत्र जयांत होतें
पाही तथा उघडुनी झणि आतुरीने
तां लेख तीस दिसला लिहिला नृपाने १३५

होते तयांत लिहिलें 'मदना पुरास
मी धाडिलें शिशुस या तुज भेटण्यास
पुत्रा ! विलंब नच योग्य, करावयासी
याला गतासु भवनीं, विष देइ यासी १३६

तें वाचतां नृपसुता बहु होय कष्टी
पाहे तथास व्यथिता मग खिन्नदृष्टी

चिन्ती मनीं निरपराध शिशूस ऐशा
 द्याया विषा मम पिता खल होइ कैसा ? १३७
 तीते विचार सुचला मग सौख्यदायी
 ज्याकारेण युवति ती अति तुष्ट होई
 काढून अंजन तई निज लोचनार्चिं
 दर्भाकुरें झाणि करी विषया विघांचें १३८
 तें पत्र त्या युवतिने मग ठेविथेलें
 स्थानीं, निघे त्वरित ती मग त्याच कालें
 जेथे सखी विहरतात यथाभिलाष
 त्यांचा सुरम्य करि पुष्पवना विलास १३९
 आला कुमार मग राजसभेंत कालें
 तें पत्र भूपतिसुताप्रति दाखवीलें
 पत्रानुसार विषया मग चंद्रहासा
 त्याने दिली युवति सुंदर ती सुहासा १४०
 पत्नीसवें मग गजावरती वसोनी
 तो चालला सुत पुरांत पथावरोनी
 देहावरी चमकती मणिमेखला त्या
 निरस्यन्द पर्वतशिरावरि भासती ज्या १४१
 त्याच्या, चतुष्क, वरि कांचनकांत होतें
 ज्यामाजि सुंदर वधूवर शोभती ते
 आली दिनासह निशा जणु पौर्णिमेची
 ऐशीच संशयमयी मति हो जनांची १४२
 त्यांच्या पुढे दिसति किंकर ते सदण्ड
 जे मोडिती जनसमूह पथीं प्रचण्ड
 मागे सशस्त्र विचरे दल सैनिकांचें
 अश्वावरी दिसति नायकही त्यांचे १४३
 सौधातुनी युवति वर्षति लाजवर्षा
 कीं वायुकम्पित लतावालि पुष्पवर्षा !

लोकत्रजातानि उठे जयशब्द उच्च
जो भेदितो नभ दिगन्त भरुनि साच

(मंदाक्रांता)

दैवें ज्याला प्रथितविभवे राक्षिलें सर्वकारी
पाडा त्याला करि जन असा कोण सामर्थ्यशाली ?
मोठ्या यत्ने तनयहनना कल्पिले व्यूह जे जे
त्यांच्या योगें शिशु अधिकची भाग्यसम्पन्न कीजे १४५

विद्युल्लेखा स्फुरण करिते कृष्ण मेघावरी जी
तीचा तेजोगुण हरविण्या यामिनी शक्त ना ती
किंवा सिन्धूजल जलद जे चोरुनी पुष्ट होती
त्यालागीं कां अधन करण्या ते कधी शक्त होती १४६

(शिखरिणी)

दिशादेवीसंगे विहरत मुदें तो रवि जसा
दिसे प्रातःकाळीं नयनकमनीयप्रभ असा
तसा पत्नीसंगे युवक विलसे नूतनपदीं
करीत स्वर्लोकप्रथितकरणी विष्टपपदीं

१४७

मे १९३८

जलबिंदु

शिकवी संयमा ऐंशा भोगलोलुप भृंगही
उपदेश परा धाया होती पंडित सर्वही

“जरी दुःख जिवालागीं नसावें कधि नाटतें
संवेदनाच कीं त्याची लोपावी तरि सर्व ते !”

भासतीं तर्कशून्यांचीं मज हीं मूर्ख भाषणें
टाळावया कुट्टश्याला जेवि अंधत्व मागणें

(आशावादी दृष्टीनें पाहिलें असतां वस्तुतः आनन्दमय असणाऱ्या या जगांत खरें वैराग्य व स्थितप्रज्ञता अंगी नसतांना तत्वज्ञाचा खोटा आव घालून अर्धवट माणसें कसें दुःख उत्पन्न करितात हे या काव्यांत दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. यांत तत्वज्ञाची भूमिका भ्रमराकडे आहे. शेवटीं त्याच्याच मोहवशतेमुळे जगत्स्वरूप जलबिंदूवर वाईट प्रसंग ओढवतो.)

जलबिन्दु

(अनुष्टुम्)

मेघमाला करोनीया वृष्टिला धरणीवरी नभीं हर्षभरें डोले वायुच्या लहरीवरी	१
डोकावतो कुठे भानू मेघांच्या विवरांतुनी हासतां मृदुकांतीने दिशादेवीस पाहुनी	२
चाया आलिंगनालागीं पसरी कर भास्कर लाजेने होतसे तेव्हा दिशा अरुणसुंदर	३
शोभे ढगावरी तेथे इंद्रचाप सुरम्यसा अनेकविध वर्णांनी, गुणांनीच गुणी जसा	४
जलामधुनि तेजाचीं फुलें विविध वेचुनी दिशावेणींत त्यांची कीं भास्करें माळ गुंफिली ?	५
रेंवी हास्यमुखें येतां प्रिय कीं गगनावरी राहिली स्थिर त्यालागी देखुनी चपलाच ही ?	६
किंवा स्वर्गांतुनी संध्या उतरेल धरेवरी म्हणुनी स्वागता तीच्या भानु तोरण हें करी !	७
चमके वीजे नेत्रांना करुनी क्षण विस्मयी सुवर्णमेखला शोभे नर्तकीची सुरालयीं	८

(१) कर = (१) किरण (२) पक्षां हात. (२) गुणी = गुणवान् मनुष्य जसा गुणांनी शोभतो तसा इंद्रचाप रंगांना शोभत होता. पक्षां गुणांनीच तो 'गुणी' म्हणजे 'दोरी सहित' (गुण=धनुष्याची दोरी) झाला होता. त्याला दुसरी दोरी नव्हती.
(३) पाण्याच्या तुषारांत सूर्याचीं किरणें पडलीं म्हणजे त्यांचें पृथक्करण होऊन इंद्रधनुष्य दिसतें. सूर्याचें किरण म्हणजे त्याचे हात. या हातांनीच जणु तो त्या पाण्यांत भिजत घातलेलीं फुलें वेचतो व तीं दिशेचे केश जे ढग त्यावर गुंफितो. (४) चपला = वीज, इंद्रधनुष्यांत जरी अनेक रंग असले तरी मुख्यतः त्याचा विजेप्रमाणें लाल रंगच लक्षांत येतो. (५) स्वर्गांत.

कृष्ण मेघावरी तीचा क्षण विभ्रम भासला सद्भावोदय ता जैसा खलांच्या हृदयांतला	
ढगांच्या वरि सूर्याने कांतिरेषा विलेखिल्या गमे कृष्णमहीध्रांच्या वरी निश्चरपंक्ति या	१०
मेघपंक्तीतुनी कोठे किंचित् गगन तें दिसें तमोगुण जगामाजी सत्यवर्तन कीं जसें	११
आक्रमी मग मार्गाला पाश्चिमेच्या विभाकर आत्मानुरक्त संध्येला भटाय़ा होय आतुर	१२
कुठे मृदुल तेजाचीं किरणें पडुनी वरी राक्तीमा कमलांचा ही मेघांची मालिका धरी	१३
चण्डतेस रवीच्या ती मृदुता देत चारुशी कठोरतेस थोरांच्या प्रेमसंवेदना जशी	१४
नभोदेश तशी भूमी वृष्टिने रम्य होतसे सुखदुःख पतीला जें तेंच पत्नीसही असें !	१५
धारांनी नीलमेघाच्या चिम्ब होती लताद्रुम कृष्णाच्या पिचकांच्यानी गोपीगोपत्रजासम	१६
सर्वत्र धरणी शोभे हिरवीचार सुंदर नटली जलविंदूनी हासे आनंदनिर्भर	१७
मंद मंद समीराच्या लहरी पल्लवांवरी येतां हर्षाश्रु त्यांचे कीं गळती धरणीवरी	१८
हालवी जेधवा वेगें वायु या वटपल्लवा त्यांचा ममर्र कर्णांना सुचवी वृष्टिच्या रवा	१९
उद्यान एक विलसें पुष्पांचें समयास या शोभेस खुलवी जें कीं धारासिक्त धरेचिया	२०

(१) महीध्र = पर्वत (२) स्वतःमुळे लाल होणारी असा दुसरा अर्थ.

न्हाउनी जलधारांनी गमते भूमिसुंदरी वेप्रभूषा कराया हें स्वभाण्डार खुलें करी	२१
हिरव्याचार शष्पाच्या भूमोवर विहंगम साचलेल्या जळामाजी खेळतात मनोरम	२२
जलाने चित्र झालेले पंख हालवुनी त्वरें फेकती जलविंदूना कूजती मधुरस्वरें	२३
ओलेती पल्लवांती ही पारिजातकसुंदरी रक्तवृन्तप्रसूनांचा सडा टाकि धरेवरी	२४
वाटे संतुष्ट होवोनी सुधाधौत विभावरी करिते तारकांची ही वृष्टि रम्य धरेवरी	२५
गालांचा राक्तिमा वाटे लाजलेल्या स्त्रियांचिया चोरुनी फुलती येथे गुलाब धरणीत या	२६
युवती खेळती येथे सन्ध्याकाळीं म्हणोनिया स्वर्गही उतरे खाली क्रीडा त्यांची बघावया	२७
नृत्यास करितां हर्षे कामिनी त्या मनोहर वस्त्रास हिरव्या त्यांच्या उडवी वायु मैन्थर	२८
स्वर्गही देखुनी ऐशा शोभेला जाय मोहुनी धारावें वस्त्रवर्णाला असे त्यास गमे मनीं	२९
म्हणुनी राहिला येथें मग वृक्षलतामिषे प्रवृत्ति जगताची या वेषानुकरणीं असे	३०
भानुच्या चंडतेजाने जरी निष्प्रभ तारका येउनी आश्रया याच्या पुनः होती प्रकाशिका	३१
राहिल्या सुमरूपांनी येथ निभ्रांत त्या गमे पावित्र्य न कधी होतें उपेक्षित पराक्रमें	३२

(१) गवताच्या (२) पल्लव = पान, पक्षी पदर, सडा घालतांना पदराचें टोक ओलें
झाल्याप्रमाणें पारिजातिका दिसत होती (३) वृत्त = देठ (४) चंद्रिकामय (५) मंद.

वृक्षावृक्षातुनी तेथे पथ सुंदर शामती चेरुनी वर्ण पुष्पांचा लाल ते दिसती किती !	३३
आली आकाशगंगा कीं उद्यानास वधावया आपुल्या उपसिंधूना घेवोनी विहरावया	३४
सख्या त्या सर्व पाहोनी वनदेवास सुंदर लाजती विम्बुनी त्यांचा अनुराग तथावर	३५
होउनी स्तिमिता येथें त्याचि या दिसती गभे वंचना करिता साची मनाची पथसंभ्रमं	३६
कारंजाची दिसे शोभा तुपारसरणी वरी उडती जेधवा आणी पडती सलिलावरी	३७
पराग सुमनांचे हे वेचुनी गमतें वरी भृकुटी उडवोनीया उघळी जलसुंदरी	३८
म्हणोनी उठती रम्या लहरी सलिलावरी प्रियेच्या प्रथमस्पर्शें उठत्या लहरीपरी	३९
पदाघात करी येथे सर्वदा वृष्टिसुंदरी म्हणोनि फुलतो वाटे अशोक सुमनांतरी	४०
होतें एक तयामाजी तडाग जलसुंदर कमलावलिने झालें सार्थ जें कमलाकर	४१
इंदीवरारविदांनी पुण्डरीकदलें तसें नक्षत्रोत्फुल्ल भासें कीं नभ तज्जल नीलसें	४२
रात्रींत शारदी ज्योत्स्ना पडे शांत जलावरी तेव्हा प्रशांतकांतीने पद्म शोभति पुष्करी	४३
नक्षत्रांची जलामाजी प्रतिविम्बें विलासती स्वर्गभूमिप्रदेशांची होते न क्षण निश्चिता	४४

उद्यानसुंदरी पाहे नभोदेश मनोहर हृदयीं शिरला वाटे चिंतितां तोचि निर्भर	४५
मुदें कमलपत्रें या तरंगति जलावरी पत्रावलिच शोभे कीं सरसीच्या उरावरी	४६
वाढती विसतन्तूंच्या वरी जे हंम सुंदर करिती केलि ते येथे यथेच्छ मधुरस्वर	४७
तरंगावरि त्रैसोनी जाति ते कमलांतरा वायुच्या वरुनी जैसे पुष्पगंध दिगंतरा	४८
पसरी दलहस्तांना अरविंद सुनील तें वायुच्या लहरीलागी आर्लिगायास इच्छितें	४९
सोपान तटभागाचा शैवलास्तृत होतसे सृष्टि त्या पाचंक्तीने गम तें भूषवीतसे	५०
असें सुंदर शोभे तें कमलाकर पुष्कर सद्भावभय जैसे हें सजनांचेंच अंतर	५१
विंदु एक जलाचा तो शोभे तें पद्मिनीवरी जीव नश्वर कीं जैसा जगाच्या रंगभूवरी	५२
भानुच्या मन्द तेजाने हर्षतां बहु अंतरीं मुक्ताविशद कान्तीने चमके नलिनीवरी	५३
कुलें हान महात्मे ते कुलोत्पन्न खलाप्रती अधोगतिहुनी लोकीं प्रेमभावे निवारिती	५४
तसें पंकज हें वारी मेघजा जलविंदुला पतनांमुख जो हांता कर्दमाविले भूतला	५५

(१) उद्यानसुंदरीचें हृदय म्हणजे तो तलाव. ती नभोदेशाला पाहून त्यावर मोहित झाली, म्हणूनच तो तिच्या हृदयांत शिरला आहे, त्या तलावांत प्रतिबिंबला आहे असा अर्थ. (२) जुन्या स्त्रिया वक्षःस्थलावर रंगाच्या नक्षी काढांत असत त्यास पत्रावलि म्हणतात. (३) चिखलाने भरलेल्या

पाहि तो विंदु हर्षाने लतांच्या पल्लवांवरी राहिल्या अन्य विंदूंना पडतां धरणीवरी	५०
जग पाहतसैं जैसे इतरांच्या विपत्तिला गमते होय तैसा त्या स्वभाव जलविंदूला	५७
सुगंध पद्मीनांचा त्या वाहतो गंधवाह तो सेवुनी त्यास हर्षाने तीकडे भृंग धावतो	५८
मत्त होउनि आनंदें गुंजतो कलगुंजना स्वरवाहनही प्रेमें करितो गंधवाहना	५९
पराग लागले त्याच्या पायांना सेवितां सुमा उडवी वायु त्यालागीं आकाशांत मनोरमा	६०
गमे भृंग मनोहारी कामिनीचा कटाक्ष कीं परागमिष्र घेवोनी झरती प्रेमभाव कीं	६१
आला हर्षित होवोनी अली कमलिनीवरी जलविंदूस पाहोनी विमुख क्षण हो परी	६२
क्षणभंगुर जीवाला पाहुनी जगतीवरी विरक्त लवलाही हो जनाचा भाव ज्यापरी	६३
पाहुनी आपणालागीं वळला भृंग मागुती म्हणुनी जलविंदूला विषादकुश बोचती	६४
वदे त्यास विषादाने “ भृंगा परत लौकरी उपेक्षा पाद्मिनीची या मजसाठी न तू करी	६५
माझ्यामुळें हिला आले सुन्दरत्व सुखप्रद मुक्ताभूषित कां होते योषिता दूषणास्पद ?	६६
सविता भगवान् साक्षात् भूषवीतो मला करें असतां मान्य त्याला मी महत्व इतरा नुरें	६७
जगतां प्रेमभावें मी सौंदर्यमय जीवन सुखाविण जर्गी कांही पाहते न च मन्मन	६८

खेळतों हर्षभाराने नलिनीच्या दलावरी मृदुलस्पर्श सेवोनी हर्षतों नित्य अन्तरीं	६९
माझ्या स्वच्छ शरीराच्या मधुनी दिसते पहा तनु कोमल मुग्धा ही नलिनीची सुखावहा	७०
‘कोमलास्तरंगा ऐशा सुखेनैव पडोनिया पाहणें हंसकेलींना’ उद्योग शरिरास या	७१
तरंग सलिलाचे हे करितां मन्द सिंजिता किंचित् मिटुनि नेत्रांना ऐकतों त्यास गुंगता	७२
गमे सुखतरंगांच्या वरी मानस पोहतें वायूवरि वसन्ताच्या गुलाबदल जेवि तें	७३
मन्द प्रकाश भानूचा नेत्रां सुखावि जेधवा पाहतों मेघसौंदर्या सुखें पडुनि तेधवा	७४
अनेकविध पुष्पांना चुम्बुनी ये समीरण करी नर्तनकेलींना सर्वे माझ्या सुमोहन	७५
उत्पत्ति मग हो स्वर्गां स्थिती कर्माळनीवरी चिरकाल टिकोनीया लय होइल सुन्दरीं”	७६
असें सलिलबिंदूचें वच ऐकुनि गर्वित वदे भृंग तयालागीं मधुरस्वर कूजित	७७
मंडलें तीन घेवोनी नर्भी गुंजन गुंजतो वायुच्या लहरींची तो हेति हर्षित साहते	७८
उडुनी मधुगंधी तें पराग पदलग्न ते पडले वरि बिंदूच्या तया कम्पन आणते	७९
“अरे सलिलबिंदो ! तू प्रतिष्ठा निज सांगसी अज्ञ आत्मस्वरूपीही हेलनास्पद भाससी	८०

तुझ्या सुन्दरतेने ही पाझिनी न च सुन्दर पाझिनीच्याच योगाने दिससी तू मनोहर	८१
नभातुनि धरेमाजी पडुनी कर्दमीं अशा तुझ्या भंगुर जीवाची झाली असति दुर्दशा	८२
परन्तु झालिलें तूतें पाझिनीने तनूवरी म्हणुनो शोभसी येथे डौलाने तू तिच्यावरी	८३
सौंदर्य बाह्य नोहे रे सर्वस्व जगतावर उत्कर्ष शिवसत्याचा जीवास करि सुन्दर	८४
त्यागाने येतसे जीवा चिरन्तन उदात्तता भोगालयास आत्म्याच्या ^१ क्षणभंगुर चारुता	८५
जलाला शोषितो जेव्हा ग्रीष्मर्तूत विभाकर तापदायी गमे तेव्हां लोकांना वसुधेवर	८६
वर्षतां परि पर्जन्या पर्जन्यसमयीं जना तोषदायी गमे सर्वा चरितां त्यागजीवना	८७
मानिसी सुख तू विंदो अशा निष्क्रिय जीवनीं करुनी निजशय्या ही कोमला नव पाझिनी	८८
परंतु मज हा भासे क्षणाचा सुखसंगम सुखा विसरणं हाची सुखाचा मार्ग उत्तम	८९
पडता जलविंदो तू तृष्णार्तवदनीं जरी सार्थक्य गमते माते जीवाचें तुझिया तरी	९०
स्वतां शशांक साहोनी भानुच्या तप्त आतपा वर्षतो शीतलज्योत्स्ना करितो तृष्ट विष्टपा	९१
वेदना करि जो होतां प्रसूत सुत त्यासही माता प्रेमल भावाने करवीं तनपान ही	९२

(१) आत्मनो भोगायतनं शरीरम् । शरीर म्हणजे आत्म्याच्या भोगाचें स्थान, असें न्यायशास्त्र म्हणते.

करिती मेघ वृष्टीला ग्रीष्मशुष्क घरेवर कृश होउनि अंगाने परसाह्यार्थ तत्पर	९३
थोरत्व न जर्गीं येतें त्यागाविण कुणासही टाकीचे धाव ते देती देवत्व दगडासही	९४
आपणा बहु गर्वाने साक्षात् जीवन कल्पिती अज्ञान परि जन्माचें स्वतःच्या मज दाविती	९५
वा विंदो ! आद्यतत्त्वाचा विंदु एकच तू असे जाशील मिळुनी त्याशीं व्यर्थ गर्व तुझा दिसे	९६
“कोऽहं वा कुत आयातः” याचें ज्ञान तुला नसें स्वर्गा न जलदामाजी तुझी उत्पत्ति होतसे	९७
तुझ्या तरल जीवाची शाश्वती क्षण ना दिसे पडशील जलामाजी केधवा नेम हा नसे	९८
म्हणुनी परसेवेला यावजीवन तू करी अल्पकालिक आयुष्या देहसौख्यार्थ ना हरी	९९
मानुष्या किरणांनी रे होशी भूषित तू जरी हा अनुग्रह कीं त्याचा न च होय तुझ्यावरी	१००
“उच्चनीच न तो ऐसें चिंती देतां प्रकाशना महात्मे समभावाने लेखिती सकला जना ”	१०१
अधिक्षेप असा एके विंदु तो भ्रमराहृत अहंकारवशें त्याला पुनः बोलत गर्वित	१०२
“हेलना करुनी माझी बोलसी भ्रमरा जरी योग्यता तव वाक्यांनी मम हीन न हो तरी	१०३
अग्निच्या शुद्धतेलागी दूषाया खल टाकि ते जरी घाण तयामाजी, त्याची शुद्धि न लोपते	१०४

भूषणें चारु तीं जेव्हां कान्ता करित धारण भूषणभावांना सम मानिती सजन	१०५
तशी न निश्चिती होतां, पाझिनी मम भूषण पाझिनीचेंच मी किंवा, मूढ त्वत्सम जे जन	१०६
ते पहा अज्ञभावाने भूषणा भूष्य कल्पिती भूष्यास कुमती किंवा भूषणत्वे निवेदिती	१०७
बाह्यांग भ्रमरा माझे नसें केवल सुन्दर सवाह्यान्तर, लोकांना दिसतों मी मनोहर	१०८
वदसी उपहासाने क्षणभंगुर मी असे भंगा परि जगामाजी चिरन्तन कुणी नसे	१०९
यावच्चन्द्ररवी ऐसे अनन्तत्वास वाचक शब्द उच्चारिती लोकीं जरी सर्व विवेचक	११०
असे लय त्यांनाही वदती, जगतीवर दिसे नियमची ऐसा मर्त्य जें तेंच सुन्दर	१११
सुकतीं दिवसामाजी सुगान्धि सुमनें जरी चिरकाल रहाती ते पाषाण धरणीवरी	११२
तरी श्रेष्ठ सुमालागी गणिती दगडाहुनी अल्पायुष्या उपेक्षोनी गुणसम्भार पाहुनी	११३
असलों आद्यतत्त्वाचा बिंदु एकच मी जरी मूलद्रव्यसमत्त्वाने होय तत्सम मी तरी	११४
जर्गी मी कुठुनी आलों याचें ज्ञान निरर्थक राहतों आज मी कोठे जिज्ञासा हीच सार्थक	११५
मलसिक्त धरेमाजी रुजली सस्यसम्पदा मानिती न तरी तीतें सुज्ञ ते दूषणास्पदा	११६

जाण निश्चित हें भृंगा योग्यता नरजनीवरी	
शेवाळ शुद्ध नोहे जें रुजे शुद्ध जलावरी	११७
आयुष्यभाग वेचावा उपकारार्थ सांगसी	
दाम्भिका परि कामार्थी स्वतां तू स्वैर वागसी	११८
पुष्पापुष्पावरी भृंगा उडसी मधु चाखण्या	
नच तू गायनाकृष्टा तयांची हौस फेडण्या	११९
गुंजारवा करोनीया नलिनीसह बोलसी	
परागशयनीं तीच्या बाहुपाशांत झोपसी	१२०
सुकते नलिनी जेव्हा अल्पकाल जगोनिया	
सेविसी भ्रमरा अन्या प्रथमा विसरूनिया	१२१
मुग्ध तू मुनिकन्येचा धृष्टा अधर चुम्बिला	
दुष्यन्तनृपतीने जो मनीं केवल इच्छिला	१२२
कर्मयोगचि हा तूझा असें निष्काम कायरे ?	
उपदेशिसि जो माते चराया आढ्यताभरें	१२३
उडणें हर्षभाराने वायुच्या लहरीवरी	
तुझी परहितासाठी देहाची दण्डना खरी !	१२४
कर्मयोगीहि दुःखांना सुखासाठीच सोसतो	
सुखची प्राणिमात्रांचें ध्येय अन्तिम कल्पितो	१२५
अशाच जीवनीं मातें होतसें सुख तें जरी	
निषेध करिसी माझा व्यर्थ कां मग तू तरी	१२६
सदैव मनुजाच्या या नश्वरत्वास चिन्तुनी	
करितो दुःख जो वाटे कुणी मूर्ख न त्याहुनी	१२७
क्षणांत जरि मी भृंगा मंद येतां समीरण	
पडुनी सलिलामाजी म्हणसी नष्ट होइन	१२८
तत्वज्ञाचा मिलिंदा तू आव घालुनि बोलसी	
मरणाचें मला मूर्खा भय कां मग दाविसी	१३९

मिळुनी सलिलार्शी या तत्त्वरूपास जाइन फिरुनी परि भृंगा मी पुनर्जन्मास घेइन	१३०
“जातस्य हि ध्रुवो मृत्युमृतस्य जनन” जय भगवान् सांगतो ऐसें मग कां मरणीं भय ?	१३१
चक्र हैं जन्ममृत्यूचें मानवा सुख देतसें ! मुक्त याहुनि जो झाला कळे ना सुख त्या कसें ?	१३२
जरी मुक्तस्थितीमाजी सुखदुःख मुळीं नसें लखलाभ असो त्यांना तिची ज्या वांछना असे	१३३
चेतनाशून्य जो झाला मुक्त तो जरि मानिला म्हणावा तरि मुक्तात्ना जर्गी दगड हा भला	१३४
‘जरी दुःख जिवलागीं नसावें कधि’ वाटतें संवेदनाच कीं त्याची लोपावी तरि सर्व ते	१३५
भासतीं तर्कशून्यांचीं मज हीं मूर्ख भाषणें टाळावया कुदृश्याला जेवि अंधत्व मागणें	१३६
सुख या जगताचें कीं थोडें फार असो कसें क्षण एक त्याचाही श्रेष्ठ मुक्तीहुनी असे	१३७
* * * *	
‘ज्योत्स्नावर्ण सुमांनी जो फुल्ल वृक्षलतागण येईल जइं त्यालागी हलवीत समीरण	१३८
सारसादिक पक्ष्यांचे वाहुनी मधुरस्वर आपुल्या लहरींच्या जो वरी गमनमंथर	१३९
उडवीत तरंगांच्या लहरी सलिलावरी सीकरें आर्द्र होवोनी लागतो शरिरावरी	१४०
चम्बी विविध पुष्पांना कामी कांताधरा जसा रस सेवुनि आनंदें पसरी गंध छानसा	१४१

थेतां वायु असा भृंगा पाद्मिनीवर सुंदर डोलेल हसतां हर्षे मग ती सुखनिर्भर	१४२
हिंचें सौंदर्य पाहोनी लावण्ये गर्व ज्यांस कीं वीचींच्या सरणी ऐशा चरणीं पडतील कीं	१४३
सकला कमलांचे हे डुलती वृंद हार्षित ग।सक्रीडा गमे तेव्हा होतसे ब्रजभूमित	१४४
दृश्यास पाहतां ऐशा नेत्रसुंदर पट्टपदा पडुनी सलिलामाजी लुप्त होइन मी तदा	१४५
जीवात्मा परमात्म्याशीं जगत् ब्रम्हीं विलीन हो प्रकृतीशीं जशी किंवा विकृती एकरूप हो	१४६
* * * *	*
ग्रीष्मर्तूत रवी जेव्हा तपेल गगनान्तरीं किरणीं शोषुनी तोया मेघा अर्षिल कीं वरी	१४७
मीहि बाष्पस्वरूपाला धारुनी किरणावरी बसुनी उडतां खालीं बघेन धरणीवरी	१४८
उद्यानवृक्षवेलींच्या फुललीं कुसुमें वर फुलले कमलांनी तें हंससुन्दर पुष्कर	१४९
दूर होतां क्रमाने हीं दिसतील मनोहर हळूहळुहि नेत्रांना अम्पष्ट दिसतां वर	१५०
जातां उंच निसर्गांचें आनन्द्य मज रम्यसें दिसेल, ज्ञानवृद्धीने अपार ज्ञेय तें जसें	१५१
* * * *	*
गगनीं मन आनन्दें खेळवील समीरण करुनी मन्द भानूच्या आतपा गन्धवाहन	१५२
वनस्पति लता तैशा फुलती जेधवा नव्या हिरव्याचार होवोनी भूषवीत धरसे या	१५३

मानसोत्सुक हंसांचे गगनीं वृंद चालती वर्षागमनवार्तेला सांगाया उत्तरेप्रती	१५४
दक्षिणेहुनि आनन्दं सुखस्पर्श समीरण धावतो आपुल्या संगे मेघमालेस घेउन	१५५
दक्षिणेस रवी येतां विरहा उत्तरा दिशा पावते म्हणुनी होती वेदना तिज फारशा	१५६
कराया सान्त्वना तीच्या रवी हा दूत धाडितो मेघरूपें तया हातीं प्रेषितो प्रेमलेख तो !	१५७
येतां वर्षाऋतू ऐसा पडेन धरणीवरी पुनः कमलिनीमाजी किंवा शुक्तीत सागरीं	१५८
मुक्कारूप धरोनीया कामिनीच्या स्तनांवरो शोभेन मज त्या जेव्हां धारिती भूषणापरी	१६९
तपोनिधि जयालागी तपभ्रशेंहि अर्थिती कामिनीसंगती ऐसी मिलेल मज आयती	१६०
अश्रुबिंदुहि होवोनी कन्यानेत्रांत छानसा आनंदसमयीं येतां कमलीं दवबिंदुसा	१६१
दिसेन बहु मी लोकां मनोमोहन सुंदर लुब्धलोचनभृंगाली पडतील तिच्यावर	१६२
नाना वृक्षलता किंवा घेतील मज झेलुनी आपुल्या मृदु पर्णी वा सुमनीं अति हर्षुनी	१६३
* * * *	
बिंदुचें वच ऐकोनी वदे भ्रमर त्याप्रती “ अज्ञ रे मोहपाशाने बिंदु तू जाहला किती !	१६४
विषयप्रेम माझेंही जरी लुप्त न जाहलें विषयासक्ति ती कैशी इष्ट हें मज ना कळे !	१६५
भंगुरत्वास देखोनी शरिराच्या निरामय सत्कर्म करणें नोहे धरणें मरणीं भय	१६६

बोलमी जगतीं कांही चिरंतन नसें असें तत्त्व वाटतसें माते अज्ञतामूल हैं असें	१६७
विनाश जगतीं होतो विकृतीला क्षणोक्षणीं चिरंतन परी लोकीं प्रकृती नित्यरूपिणी	१६८
त्याच आद्यस्वरूपाला तरंग सालिला जसे पावणें प्राणिमात्राचें अंतिम ध्येय हैं असें	१६९
‘यत्तदग्रे विप्रमिव परिणामेऽमृतोपमम्’ भगवान् वर्णितो ऐसे सुख सात्त्विक निर्मम	१७०
संयमी शोभतो जैसा वर्धमान सुधाकर विप्रयी तेवि कामीला क्षयिमाण निशाकर	१७१
भोगाचें सौख्य या लोकीं असतें क्षणभंगुर दुःख त्यापासुनी होतें परी परम तें चिर	१७२
संयमाचरणीं होती जरी कष्ट जनाप्रती परिणामीं मिळे स्थायी त्याहुनी सौख्य त्याप्रती	१७३
वर्णिशी जरि आनंदें भावी सौख्यास आधुल्या काय नेम भविष्याचा सांगावा जगतांत या	१७४
मनोरथ तुझे ऐसे शुक्तींवरि पडेन मी पडशील परी वाटे कदाचित् घन कर्दमीं	१७५
चितिसी मनिं तू विंदो आनंदसमयीं किती कन्यानेत्रांत येवोनी सुखवीन जनाप्रती !	१७६
दुःखाचे अश्रु या लोकीं काय ते नसती कधी ! कदाचित् त्याचि रूपाने येणें तुज जगामधी	१७७
ऐहिर्की सुख जें आहे त्यास केवळ पाहुनी दुःख दुर्लक्षिणें नोहे मार्ग हा सुखसाधनीं	१७८

खावयास जरी आला केसरी अपुल्यापुढे नष्ट होइल कां तो रे डोळ्यांना मिटल्यामुळे !	१७९
म्हणती जन आनंदें 'सृष्टि सुन्दर ही असे पहा रोज विभाताला कशा ती सुप्रमा दिसे !	१८०
सृष्टि उल्हासिता होई देखुनी ग्रहराज तो लज्जावनत कीं जेव्हां पूर्वावदन चुम्बितो	१८१
अस्तही चारु हो त्याचा उदयापरि सर्वथा सर्वदा सर्व या लोकीं मनोमोहन नान्यथा	१८२
दिग्भाग पाश्चिमेचा तें प्राचीचाहि विलासतो नवोदित सरोजाच्या कालिकेपरि लाल तो	१८३
गगनीं सृष्टिदेवचि ओट हे दोन शोभती हासतां कुंददन्ती ती विलसे तारकातती	१८४
भेटाया रजनीलागीं अनुरागी सुधाकर चोरुनी घाइने येतो पूर्वाचलाशिखेवर	१८५
गमे ईश जगाचा तो वसुनी उदयाचलीं रंगास अनुरागाच्या कांतशांत सुशीतलीं—	१८६
—चंद्रिकेच्या रसामाजी मिसळून मनोहर तयाचा किरणाने हा फुगा उडवितो वर	१८७
गगनीं हास्यमुद्रेने जसा तो वर येतसे वाटे थौवनवृद्धी हें निशावदन घेतसे'	१८८
वदती जे असे त्यांना म्हणावें चित्र हे दिसें चारुची परि डोळ्यांनी तैहि चित्र पहा कसे !	१८९
धरणी कम्पिता होते तेधवा न च साहवे सर्वही वस्तुजाताचा विनाश ज्ञाणि ओढवे	१९०

(१) लहान मुलें सावणाचे फुगे उडवितात. परमेश्वर पूर्वाचलावर वसून अनुरागाच्या लाल रंगाला चंद्रिकेच्या रसामध्ये मिसळतो, नि त्याचा फुगा किरणरूपां नळ्याने वर उडवितो. तोच हा उगवता चंद्र अशी कल्पना.

गाता गीतास नीतीच्या येथ नीट पहा परी वाघ खात मृगीलागी दुष्ट ती मुळि ना जरी !	१९१
स्वार्थ हा भरला लोकीं मातृप्रेमहि लोपवी प्रतिष्ठा निज राखाया भ्रूणहत्यादि माजवी	१९२
सुखयोग जर्गीचे या सुवर्णाच्या सुरीपरी वानिती यांस जे त्यांची कथावी मूर्खता किती	१९३
मधावरि वसोनीया मधुलोलुप माक्षिका बद्ध होउनि त्यामाजी पावते नाश तो निका	१९४
सर्वदा विप्रयी लोकां परिपाक असा वरी भ्रमाने सुखसिद्धीच्या दुःख ते धरिती उरीं	१९५
त्यागही प्राणिमात्राचा स्वार्थसाधनतत्पर प्रेमही द्वेषभावाला पोषवी या जगावर	१९६
अनंतत्वांत सृष्टीच्या जीव हा परमाणुसा स्वतःला परि तो मानी त्याचा परमेशस्वर	१९७
अनिश्चितसुखा ऐशा त्यजोनी जीविताप्रती संयमी जीव तो पावे चिरंतन सुखाप्रती”	१९८
शिकवी संयमा ऐशा भोगलोलुप भृंगही उद्देश परा द्याया होती पाण्डित सर्वही	१९९

(द्रुतविलंबित)

‘ भ्रमर बोलतसे जलविंदुला
वचन हें तंव भास्कर चालला
हळुहळू सलिलेश^१-दिशेप्रती
अरुणसुंदर कीं मग होत ती

दिनभरी तपवून धरातला
रवि अतां मृदुकान्तिक जाहला

२००

(१) वरुणाची दिशा = पश्चिम

किरणजाल वरी पसरीतसे ललित लोहित कुंकुमरेणुसै	२०१
विशद त्रिंशु विशाल विलासतें दिसत अस्तगिरीवरि चारु तें रुचिर हेमकिरीट विलासतो जणुं दिशाधिपमौलिवरील तो	२०२
तम हळुहळु येत जगाधरी दिसत तेज मलूल विभाकरीं तरुलतागण निश्चल भासती दिनपरिश्रमविश्रम इच्छिती	२०३

(मंदाक्रांता)

आनंदाने मधुर करुनी शब्द जातां गृहास देती चित्ता अनुपम अशा जे दिनांतीं सुखास पक्षी ऐसे विरल करुनी वृंद आकाशमार्गे स्वच्छंदाने उडत असतां शोभती मंदवेगें	२०४
धो धो ऐसा करुनि रव जी वाहतां शैलभार्गी येवोनीया विमल सरिता या पडे भूमिभार्गी तीचा धाराप्रवह विलसै रक्तसूर्यातपाने अग्नीमाजी सतत जळत्या कांचनौघाप्रमाणें	२०५

(द्रुतविलंबित)

जरि मलूल दिसे समयास या कमलिनी तरि सुंदरता तया विरहखिन्न जशी नव योषिता असुनिही धरिते अति चारुता	२०६
आलि विलोकुनि तीप्रति मोहिला मधुपिपासु सुसत्वर धावला रवि निमीलित कीं करीतो तिला म्हणुनि बंधन तेथाचि पावला	२०७

जलविन्दु

४९

(वसन्ततिलका)

होतां निवद्ध अलि त्या नलिनीदलान्तं
विन्दुहि तो ज्ञाणि पडे मग पुष्करांत
किंचित् तरंगलहरी उठुनी जलांत
निःशब्दता मग तिथे पसरे नितान्त

२०८

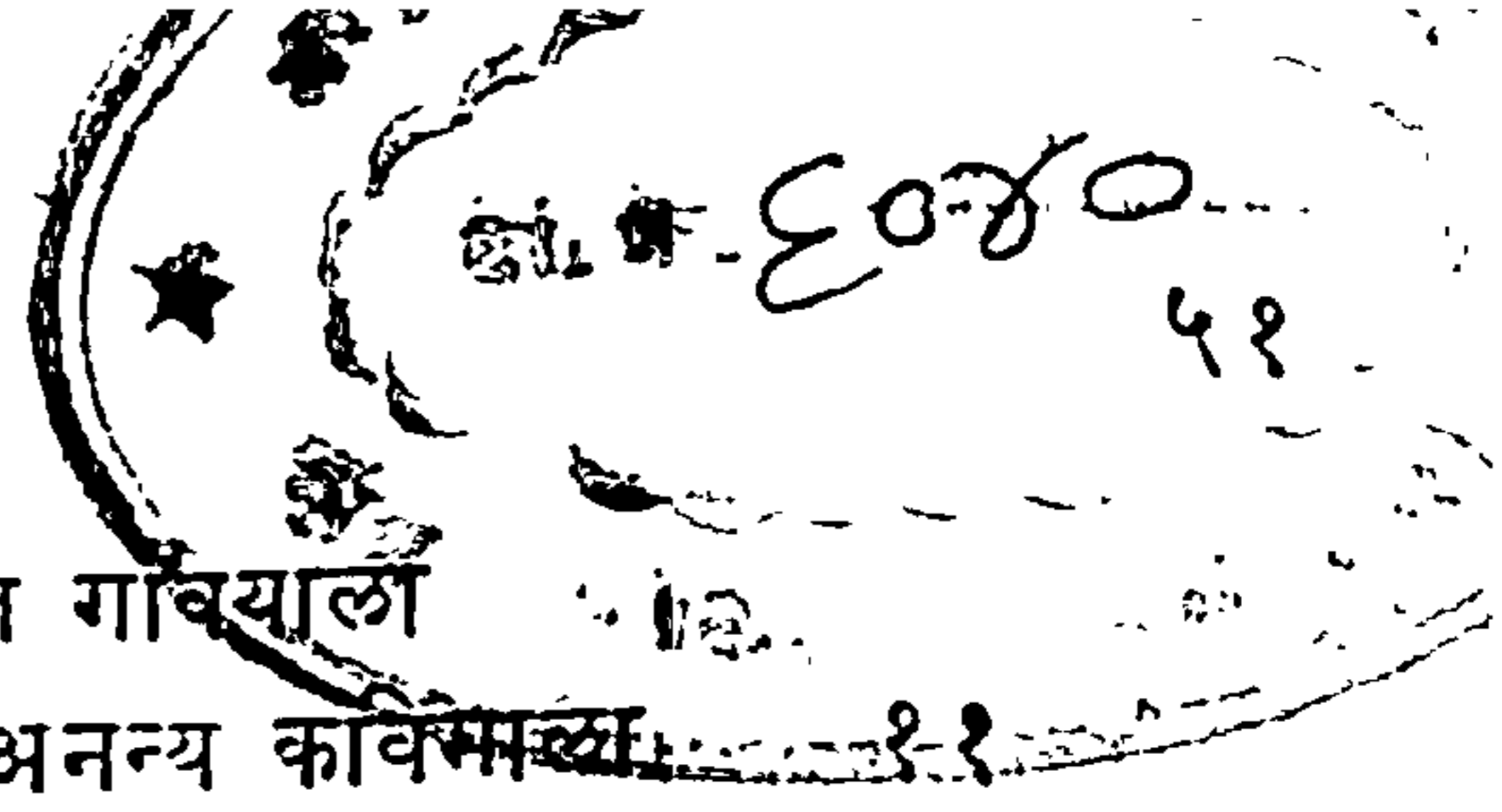
आगस्ट १९३८

—समाप्त—

आत्मयज्ञ

(चन्द्रकांत)

मातृभूमि मम तुला असो हा प्रणाम शेवटला हर्षनिर्भरा होउनि आतां निरोप दे मजला	१
तुझी चारुता आठवुनी मनिं पावनता देवी प्रेमभराने मानस माझे गहिवरुनी येई	२
नदी नर्मदा तुझी मेखला शोभे कटिवरची काश्मीरज हा तिलक लाविला भालीं कान्तरुची	३
लंकाभूमी कमल पर्दींचें त्यावर तू देवी उभी राहुनी लक्ष्मीचाही गर्व हरुनि दावी	४
‘मानस’ मानस तव शोभे हें गंगा हृदय असें पावनता हा आत्मा तूझा शांतिस दावितसे	५
बनमालांचे शालू नेसे अनेक रंगांचे खडीपरी दिसती ज्यावरती गुच्छहि पुष्पांचे	६
सरस्वती-लक्ष्मीचा संगम वसे तुझ्या ठायीं त्रिंशत् कोटी कण्ठांनी तू बोलतेस देवी	७
द्वित्रिंशत्कोटी हस्तांनी कवळी करवाला परिब्राण सद्भावांचें या मिरवी ब्रीदाला	८
सजन ते ते या हो येथे पळा दुर्जनांनो असें वदतसे मुद्रा तीची जगती बन्धुनो	९
आनन्दें मी जाइन आतां अशा स्थलामाजी वसती जेथे पुण्यात्मे ते भारतीय गाजी	१०

वसती जेथें प्रभातकार्ळीं गीत गावियाला
कालिदास, भवभूती, ऐशा अनन्य कविमाल्या ११

जगच्छान्तिचा पाठ द्यावया बुद्ध वसे जेथे
जीवैक्याचें तत्त्व शिकविते मुनिवरही जेथे १२

अंधतमामधि निराशेचिया किरण साशतेचा
दाखविणारा ऋषिगण जेथे दशोपनिषदांचा १३

परित्राण साधूंचें करण्या दुष्टा नाशाय
वसती जेथे वीरवरहि ते स्थर्लीं अशा जाया १४

अधीर झालें मानस माझें निरोप द्या मजला
हर्षभराने वनमालांनो दुःखित कां झालां ? १५

शेवटची ही भेट तुझी मी म्हणुनी आतुरिने
जातां जातां बघतां मागे मन नाचें स्मरणें १६

दुग्धधौत ही हिमालयाची शैलराजि रम्य
मुचवी मजला वैदिक ऋषिगण पावन नमनीय १७

ऋग्मत्रांच्या गभीर घोषें ज्यांनी भूवरती
ज्ञानाग्नीची प्रथम लाविली ज्योती धगधगती १८

पुरी अयोध्या करी आठवण रामाची मजला
प्रेमभराने जया तियेने अंकीं वाढविला १९

सत्यमूर्ति ती अवतरली जगिं सत्या रक्षाया
ठेवी देहा वधुनि रावणा ब्रीदा राखाया २०

दण्डक कानन लंका तैशी त्याच्या लीलांचीं
पराक्रमाचीं गार्तीं गाणीं जगदानन्दार्चीं २१

ब्रजभूमीला पाहुनि चित्तीं हर्षा ठाव नुरे
इथेच घुमली वनमालीची मुरली गोड सुरें २२

यमुने ! जल तव पावन पाहुनि आठवितो मजला
रासरंग तव तीरीं रमला रमतां ब्रजबाला २३

सुधेस वर्षी सुधानिधी जो पूर्ण पौर्णिमेचा तच्छीतर्चे जलराशी हो पुलकिते यमुनेचा	२४
त्यांत मंद करि मंजुल शिंजित करितां नृत्याला घेउनि हातीं सुधाकराचा कर तारामाला	२५
गगनश्री जें अवनीवरती वर्षी शान्तिला किंचित् लहरी समीर देउनि हलवी पानांला	२६
वृक्षलतागण शान्त झोपले प्रशान्त चित्तांनी झोपेमध्ये चाळविती तनु किंचित् हलवोनी	२७
समयीं ऐशा व्रजवालांना घेउनि हर्षाने रासक्रीडा करितो मुरली धरुनी अधराने	२८
वनमाली तो प्रेम हृदयिचें भरितां तीमाजी स्वरमाला त्या ऐकुनि निश्चल वनमाला होती	२९
कुरुक्षेत्र न च गीतेची ही कर्मभूमि वाटे पानपताच्या रणयज्ञाची चित्तीं स्मृति दाटे	३०
चितोरगड हा कथेसि कथितो कसा रजपुतांनी हिंदुध्वज हा रंजित केला शोणितविंदूनी	३१
सह्याद्रीच्या सरिता कथिती गीत गाउनीया धर्माकरितां महाराष्ट्राने आहुति ज्या केल्या	३२
शैलराजि तव सरिता तैशा सुंदर झरझरती त्यागाच्या गीतांनी माते स्फूर्ती मज देती	३३
हे माते मी मनीं इच्छितों जन्मा घेऊन तुझ्याच अंकीं इथे पुनः मी हर्षे खेळेन	३४

(१) अंगावर उभ्या राहणाऱ्या रोमांचांना 'पुलक' म्हणतात. थंडीमुळे अंगावर रोमांच उभे राहतात, चंद्राच्या थंड प्रकाशामुळे यमुनेच्या अंगावर उभे राहणारे रोमांच म्हणजे तिच्यावरील लाटा ! (२) यमुनेच्या ओघांत पडलेले तारकांचे प्रतिबिंब लाटांवरून नृत्य करिते !

तुझे पक्षिगण गातिल मजला अंगाई गीतें शीतल वायू प्रेमभराने कुरवाळिल हातें	३५
सरिता कलख गीतें गाउनि तुझ्या वैभवार्ची माझ्या हृदयीं भरतिल गाणीं तुझिया प्रेमार्ची	३६
सौभाग्या तव करण्यासाठी तेजस्वी माते ! रक्तत्रिंदुचा सडा घातला वीरांनी ज्यातें	३७
अशा भूमि तव पुनः मनासी स्फूर्ती देतील नसनसातुनि बलिदानाची ज्वाला उसळेल	३८
रक्तसिंचनें करिन पुनः मी अशीच तव पूजा येइल कधि तो क्षण भाग्याचा ध्यास हाच माझा	३९
वनदेवींनो विंध्यगिरीच्या दुःखित होवोनी वेड्यापरि कां अश्रु गाळितां या मंगल कालीं	४०
जीवसुमाने पूजन करितां भारतभूचें मी खुलवा त्याला मंगलगीतें मर्मर देवोनी	४१
नको नर्मदे ऐशा कालीं दुःखित होवोनी कातरतेचे स्वर हे घुमवू या कुहरांमधुनी	४२
जात असे मी तुम्हा टाकुनी म्हणुनी तुम्हाला प्रेमभराने उसळुनि कण्ठीं गद्गद कां आला ?	४३
बांधुनि पूजा या देवीची सुगंध अर्पोनी झालों मी निर्माल्य म्हणुनि कां जविनं ये नयनीं	४४
कितेक सुमनें फुलतिल ऐशी या भूमीमाजी वरिवरांच्या सिक्त होतसे पावन रुधिरें जी	४५
अधिक सुगंधें बांधिलील या देवीची पूजा अम्हाविना कां तिची प्रतिष्ठा जगतीं विलया जा	४६
सह्यगिरीच्या वनदेवींनो निरोप द्या मजला तुम्ही वीरसृ वीरमरण तें ठावें तुम्हाला	४७

कां प्रेमाने आले अश्रू तुमच्याही डोळां वीरस्त्रीला साजे कां ही अश्रूची माला	४८
बाजीप्रभु तो पन्हाळगडिंचा सिंहगडीं तान्हा दुष्ट रिपूचे कण्ठ छेदितां पडला लढतांना	४९
मुरारबाजी धारातीर्थीं पुरंदरीं पडला खुल्या करावर वार झेलुनी अमर जर्गीं झाला	५०
चापेकर ते, कान्हेरे ते फासावर गेले आनन्दें या भूमीसाठीं, वंद्य जर्गीं झाले	५१
प्रसंग ऐसे कितेक पाहुनि पाणी डोळ्याला येत असं कां असंच संतत सांगा तुम्हाला	५२
वीरांच्या या यज्ञा पाहुनि तुम्ही न कां शिकलां अचलित हृदयें जर्गीं साहण्या अत्मयज्ञलीला	५३
नगाधिराजा हिमालया तू निरोप दे मजला स्थितप्रज्ञ तू, मुनिसहवासें पावन झालेला	५४
स्फूर्तिप्रद जो कुहरामाजी मन्त्रघोष त्यांचा द्युमला तव तो पुनः एकदा ऐकू दे मजला	५५
विरहीं तुमच्या क्लान्त जाहलें मानस त्यालागीं घोषें त्या चैतन्य देउनी सुखवा मजलागीं	५६
वेड्या तूही तुहिनाश्रूनी भरून आलासी घैर्या उपमा तुझी न साजे मुळिं याच्या पुढती	५७
हिमालया या भरतभूमिचा रक्षक तूच खरा गगन भेदुनी तिच्या ध्वजाला फडकविसी ऐसा	५८
तुला न शोभे धीरोदारा ऐशी कातरता भरतभूमिचा यशोराशि तू वीरें वाढविला	५९
पानपताचें भीषण रण तें पेटतसें जेव्हां रणकुण्डामधि लक्ष वीरगण आहुति दे जेव्हां	६०

वीरसिंह तो भाऊ पडला समरांगणिं जेव्हां प्रसंग तो दुर्धर.ऐसा तू पाहियला तेव्हां	६१
वीरांचें हौतात्म्य पाहिलें त्वां वारंवार गाळिसि कां मग याच समर्थि तू अश्रू अनिवार	६२
असो, पहा मी जातो आतां लोभ असूं द्यावा बेइतन पुढती पुनः कधितरी तुम्हांस भेटाया	६३
दक्षिणच्या उदधे ! लाटांनी अशाच पाण्याच्या सदैव पायांना प्रक्षाळी माझ्या आईच्या	६४
सदैव ऐसा गिरिराजा तू शिरावरी तीच्या हरित तुज्याचा मुकुट धरावा प्रेमळ राणीच्या	६५
सतत घनांनो अभिषेकाला करा तिच्यावरती सतत भास्करा छत्र धरी तू किरणांचें वरती	६६
वनदेवींनो जललव घेउनि येतां हा वारा मंद मंद नव पल्लव चामर तिच्यावरी वारा	६७
मधुर गाउनी खगवैतालिक साथ करिल तुम्हा गगनश्री वर्षुनी तारका गौरवील तिजला	६८

एकच आधार

(आनंदकंद)

माझ्या सभोवतालीं	जग हैं अनंत पसरे	
सुविशाल सागरीं या	मी एक बिंदु वारे	१
आलों कुठून येथे	आलों कशास येथे	
जाणार आणि कोटे	कांहीच ना कळे तें	२
ही भ्रांति सर्व ऐसें	म्हणती कुणी शहाणे	
कीं शून्यरूप मीही	कुणि सांगती असें हे	३
घन अंधकार वाटे	पसरे चहूकडे हा	
मी अंध त्यांत चुकलों	नच जाणतो कुठेसा	४
या सर्व अन्धकारीं	वाटे कुठे हृदय हैं	
स त्प्रे म ब न्ध ना ने	बांधून ठेविलेंसें	५
आधार ज्यास नाही	जीवास या कुठेही	
त्या एकमेव वाटे	आधार बंधना ही	६
दुष्पार सागरीं या	हा एकटा इथे मी	
मजला निराश्रिताला	आधार हीच काडी	७

आगस्ट १९३९

पुनर्मीलन

(शार्दूलविक्रीडित)

- झाला बालरवी प्रभातसमयीं भूमीतुनी निर्गत
 प्रेमें त्यासह खेळतां अतिशयें ती होय आनन्दित
 टाकोनी वनराजिरूप पदरा सस्नेह त्याच्यावरी
 माता घे कवटाळुनी कधि तया साल्हाद ती हो उरीं १
- ठेवोनी कधि त्यास शैलशिखरीं, छे हो निजांकावरी
 गाई गोंडस त्या मुला खगमुखें गीतावली सुस्वरीं
 मेघांच्या कधि पाळण्यांत मृदुशा त्यालागि ठेवोनिया
 झोके मन्दहि देउनी निजविते 'अंगाइ रे सोनुल्या' २
- न्हाणोनी कधि त्यास, लावि अरुणा चूर्णास अंगावरी
 प्रेमाने निजवी सुनिर्मल अशा आकाशशेजेवरी
 प्राचीच्या पदरांत देउनि कधीं त्या राजसा आत्मजा
 त्याचें कौतुकही मुदें करविते, न्यारीच त्याची मजा ३
- प्राची पक्षिमुखें वदे 'कितितरी हें बाळसे बालक
 लाली कोमलशी दिसे तनुवरी सौवर्ण मेघालक'
 तेजाच्या पदरांत झाकुनि तया लाडावते ती किती !
 लोकीं या तुलना नसे किमपिही वात्सल्यभावाप्रती ४
- मातेच्या असल्या अखंड ममताछायेमध्ये प्रेमल
 घेतां यौवन चण्डरूप, सविता व्यापी नभोमंडल
 तेजाने तळपे समुन्नतपदीं, ऐश्वर्य त्या लाधलें
 तें सिहासन इंद्रनीलमयसें त्याचें नभीं शोभलें ५
- घाऱ्ही वाजुस त्या दिशा सकलही त्याच्या उभ्या राहती
 हंसांच्या अति चारु पक्षवलनें हीं चामरें ढाळिती
 वायू पायघड्या घनावलिमिषें टाकी तयाच्या पथीं
 साक्षात् वेगचि जाहला कुशलसा त्याचा तदा सारथी ६

तैजाने राचिलें मनोरम असें त्याचें महामंदिर
 ज्याचें प्रांगण भव्य हें पसरलें आकाश चेतोहर
 निःसीमत्वचि अंतिमा मज गमे सीमा त्याची असे
 अन्यूनत्वाचि एकमेव गमते न्यूनत्व तेथे वसें ७

येतां दैववशात् त्या अतिशयें ऐश्वर्य ऐसें झणीं
 चाल्यीं वाढविलें जिने, त्यजितमे तीला कृतघ्न क्षणीं
 देई ताप अतीव चंडकिरणीं तीतें अतां दुःसह
 दुष्टप्रेम जर्गी सदैव ठरतें अत्यन्त दुःखावह ८

लाही होत तिच्या सुचारु तनुची त्याच्या प्रभावैभवे
 ढाली ती मृगतोयैरूप बहुधा चोहीकडे आसवें
 जों त्याने तिजलागि निर्दयपणें केले पदे ताडन
 तेव्हां निश्चसितें अनेक निघती आर्द्रान्त तोयैतुन ९

ऐशी संतत तापभारगालिता जों होय सर्वमहा
 येई हास्य रवीस सों विकटसें तुच्छत्वभावे पहा
 ज्याने तारियलें त्यासचि अहा हो दुष्ट हा मारक
 ज्या काष्ठातुनि जन्म वहिस मिळे त्याचाच तो दाहक १०

“जो माझ्यापरि उच्च त्याकडुनिया झाली जरी हेलना
 तीते मानिति सर्व सुज्ञ जन ते सुप्राप्त सम्भावना
 कां ऐसी मग तू विपाद धरिसी” बोले तिला स्वर्मणी
 दुष्टाची समजावणी गमतसे दुःखावरी डागणी ११

“प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्राया मतिः क्षीयते”
 ऐसें जें वदती कवीन्द्र मजला तें सत्यची वाटतें
 जाई मत्त रवी अतां हलुहळू तो पाश्चिमेच्या प्रती
 त्याची सर्वहि ती प्रभा अमितशी झाली फिकी सम्प्रती १२

-
- (१) मृगतोय म्हणजे मृगजळ हेंच जणु भूमीचे अश्रु
 (२) पदे-(१) पायांनी (२) किरणांनी
 (३) दुपारीं पाण्यातून वाफा निघताना तींच त्याचीं निश्चसितें
 (४) विपत्ति जवळ आणले म्हणजे आधी मति जाते.

पाहोनी मग घोर नाश पुढती निस्तेज झाला अती... सं...
 आपत्तीम निवारितां अतिशयें रक्ताळलाही किती !
 सारीही किरणावली त्यजुनि घे वृक्षांकिशा आश्रया
 चान्ही वाजुस अन्धकार कवळूं पाहे दिशांतीं त्या त १३

तेजाने राचिलें मनोरमहि जें त्याचें महामन्दिर
 आली प्रेतकळा त्यास अगदी तें भंगलें सत्वर
 निःसीमत्व अतां त्यास गमतें आपत्तिचेंची अहो !
 अन्यूनत्व अतां त्यांत गमतें न्यूनत्वभावींच हो ! १४

उयांनी वारुनि चामरें दिनभरी सेवा दिली त्याप्रती
 आतां त्याच दिशा विपन्न म्हणुनी त्याला कशा हासती !
 त्याच्या पायघड्याच तोयधर हे जे तेधवा जाहले
 आतां तेच वसून त्यावरि पहा गर्वांत आनन्दले १५

“आतां कोण मला सहाय” म्हणुनी तो दीनसा ब्राहतो
 तों “वाळा ! नच तू भिऊं” म्हणुनिया आश्वासना ऐकतो
 पाही, तों, धरणीच त्यास धरिते ससेनह अंकावरी !
 प्रेमाने तिमिःस्वरूप पदरें झाकोनि घेते उरीं ! १६

ओवाळणी

(शार्दूलविक्रीडित)

भाऊबीज असे म्हणून भगिनी ओवाळण्याते मला
 प्रेमें हात धरोनिया बसविते पाटावरी, प्रेमला
 ज्योती मंगल, कौतुकें फिरवुनी माझ्या मुखाभोंवती
 प्रीतीच्या शिव कुंकुमें तिलकही लावी ललाटाप्रती १

“दैवें मी अगदी अकिंचन, सर्वें कांही नसे माझिया
 काहूँ काय अतां तिला उचितशी ओवाळणी द्यावया?”
 ऐसें काहुर मानसीं उडुनिया अस्वस्थता घेरिते—
 माते, ती शकलेंच कीं हृदयिंचीं तोडोनिया मारिते । २

“प्रीतीची जगिं फेड चोख करण्या लक्ष्मी भिकारी अती
 भावालाच सदैव ती वरितसे” ऐशी करोनी मती
 दुःखाच्या जलधींत खोल बुडुनी जीं मौक्तिकें लाभलीं—
 अश्रूचीच तया, तियेस मग मी ओवाळणी घातली ! ३

पाहोनी भगिनी अती गदिवरे, पाणावले लोचन
 ज्येताचिं तंव, एक अश्रु पडुनी, हा मालवे जीवन ! ४

फेब्रुवारी १९४०

प्राणासह सगळें वांछित तेंहि निमालें

(भूपति)

रवि जातां पावे चक्रवाकि ती विरहा मग फिरते प्रियास हाका मारित 'हा, हा' !	१
अनुसरुनि तयाला हाय जाय ती थकुनी कासारकर्दभीं त्रैसे खोल रुतोनी	२
तों शब्द कुठे तरि परिचित ऐकूं येई हृदयज्वालेला अधिक चेतना देई	३
ऐकून हाकही जाया नाही शक्ति त्या पंकबंधनापासुनि नाही मुक्ति	४
हा! शब्द येइ, परि कोठे शब्दोद्वारी? अज्ञात प्रदेशीं वसति वांछितें सारीं	५
तत्कल्पनाहि चित्तास देतसे स्फूर्ति परि कोठे वसते स्वयं तयांची मूर्ति ?	६
ऐकूनि शब्द ते हृदय अनावर वाहे तनुबंध तोडुनी पुढती धावूं पाहे	७
चैतन्य हाय तें दुःख भोगण्यालाची ती स्मरणशक्तिही चित्त जाळण्या साची	८
स्मृति दुःखांलागी करी सुखांचें स्थान आणि करी सुखांना दुखांचें भयगान	९
परि आशा जगवी कातर जीवितजात दुःखाच्या तिमिरा आशा हाच विभात	१०
“अति सुखद अहा तो येइल संगमकाल नव पल्लवसा तो दिनकर अरुण निघेल	११

ये भूमीचे तो चुम्बाया मधु गाल प्राचीही ठेविल उरीं तयाच्या भाल	१२
तों प्रेमें वर्षिन शिरीं प्रियाच्या, शांत जळ शीतल, धरुनी अपुल्या मृदु चंचूत	१३
त्याच्या पंखें शिर खाजबुनी अनुवेल मी घेइन चुंबुनि त्यांचें रज विनमोल	१४
मी कमळाखालीं वसतां माझ्यावरती तो कमळा हलबुनि ढालिल दहिवरमोती	१५
घेईल झाकुनी पंखाने मम तनुला होईल बंध तो किती सुखप्रद मजला !	१६
येतां त्या पखीं लाली रविकांतीने मी वदेन “तूते भाळाविलें कमळेने	१७
आलिंगन देतां तिजला तू निजपंखें हे पराग तीचे वसले चिकटुनि येथे”	१८
मी तेव्हा कितितरि फुगेन रुसुनी वाई त्या वदेन टोचुनि ‘लवाड किति तू होई’	१९
लटका आणोनी राग राहतां रुसुनी मज समजविण्याला वसेल तो विलगोनी	२०
किति पाया पडुनी करिल विनवण्या माझ्या परि मानिनिच्या कां कधी मना त्या आल्या ?	२१
कुंजीं जइं कूजे कोयळ मंजुरवांनी तइं मच्चिताचा जाइल मान गळोनी	२२
झणि हसुनि खुदकनी होइन दंग रतींत रसभरित प्रियाचा अधर मधुर चुंबीत”	२३
करि मनोराज्य जों ऐसें चक्रवधू ती तों दिनकर आला हळुच पूर्वादिकप्रांतीं	२४

उधळी वाटे तो तिजवरि कुंकुमराशी कीं होइल आतां संग तिचा रमणशी	२५
द्विज सुखद सुरांनी मंजु रागिणी गाती तों प्रियकर दिसला तिज निज निकटप्रांती	२६
दिसला परि पळभर संग हाय तो होता झाणि विपत्ति याया अनेक दारें जगता	२७
तों कराल भयकर दूताचि यमराजाचा आला खरतर हा ! शर सणसण मृगयूचा	२८
त्या पंकीं उपडे हाय हृदय तें पडलें प्राणासह सगळें वांछित तेंहि निमालें !	३०
परि एक खोल चीत्कार निघुनिया अन्तीं तो गाउनि गेला अमर प्रीतिच्या गीती !!	३१

मार्च १९४०

नालिनीचें विरहगीत

(भूपति)

अव्यक्तामाजी व्यक्त विलीन जसें हो	
अंधारामाजी विश्व विलीन तसें हो	१
हो जीवजात तो विलीन निद्रेमाजी	
संगीत स्वरांचें लीन अभावामाजी	२
परि नलिनीहृदयीं प्रेमगीत हें चाले	
ज्या साथ द्यावया सूर शान्तिचें आले	३
“शतकोटि योजनें भानु दूर तो जरिही	
तरि त्याच्यामागे धावे मानस विरही	४
विश्वाक्षा कोठे समय मला देखाया !	
मत्प्रीतीही कां शकेल त्याप्रति जाया ?	५
परि हृदय तळमळे स्वागत त्याचें करण्या	
चित्ताला हुरहुर सदा तयाते बघण्या	६
प्राचीच्या सुन्दर अरुण मन्दिरीं साचे	
जों प्रकटे तें ऐश्वर्य गुलाबी त्याचें	७
त्याच्या त्या मंगल आगमनाच्या कालीं	
चिद्वृत्ति जाहली अतीव बावरलेली	८
तो मंगल पल हो उत्सव चित्तालागी	
सजवाया त्याला फुललें तें अनुरागी	९
फुललें कसलें, ‘निज हस्तदलांनी त्याला	
मी उघडुनि दावी या अपुल्या हृदयाला	१०
तो पराग ना, अनुराग त्यामधे भरला	
तत्स्वागत करण्या त्यासच मी उघळीला	११

अणि गन्धे फेकिला वायूवरि हृदयींचा कीं करून देइल तो त्या संग प्रियाचा	१२
विश्वाक्षा कोठे समय मला देखाया ! मत्प्रीतीही कां शकिल त्याप्रति जाया ?	१३
परि हृदय तळमळे स्वागत त्याचें करण्या चित्ताला हुरहुर सदा तयाते बघण्या	१४
दिवसा अति तपतां कराल विंब तयाचें संताप गमे तो माप मम प्रेमाचें	१५
मी समजुनि कीं ' तो लावी नयना नयन ' लाजेने खाली पाहे विसरुनि भान	१६
चित्ताला हुरहुर सदा तयाते बघण्या परि डोळ्यांना हो मोह खालती बघण्या !	१७
विश्वाक्षा कोठे समय मला देखाया प्राती परि शकते नसला भाव पहाया	१८
अस्तोन्मुख झाली जई तयाची स्वारी तों पुनरपि आली लाली त्याला भारी	१९
तन्मूर्ति सदा ती बसे ढगाच्या शयनी त्या कांचनराशी लोळति त्याच्या चरणीं	२०
किति वाटे त्याच्या बक्रकटाक्षें एक व्हावी हृदयाचीं शकलें फुटुनि अनेक	२१
हो दृष्टि आड जों त्याची वांछित मूर्ति तों मिटुनि घेतलीं दलें सर्व मी स्वांतीं	२२
जे जाति भाव बाहेर निघुनि सैराट त्या प्रखर निश्चयें ओढुनि धरिलें आंत	२३
मम दललक्ष्मी ही कोणासाठी आतां ? हा विचार बहुपरि जाळि माझिया चित्ता	२४

विश्वाक्षा कोठे समय मला देखाया मम लक्ष्मीही कां शक्त तथा भुलवाया ?	२५
परि हृदय तळमळे प्रीती त्याला द्याया लागे ही हुरहुर दर्शन त्याचें ध्याया	२६
हा विरहशोकची कृषिभूमी प्रीतीची मीलनसंभव कां अवश्यता प्रीतीची ?	२७
अश्रूंचें दाहिवर प्रीतिपुष्प हें फुलवी निःश्वासपवन त्या निज आंदोलें डलवी	२८
“ रावेचें कर पडुनी हें वपु कोमेजावें त्यांनीच तथाचे मधुरस शोषुनी ध्यावे	२९
त्याच्याच पर्दा हें अन्ती गळुनि पडावें” या इच्छेने हें मानस परि आसावे	३०

मार्च १९४०

मानिनीस

(चन्द्रकान्त)

रवी शिराया जात असे हा पाश्चिमदिग्दृढदयीं मजहि सुन्दरी देइ आसरा तुझ्याच गे हृदयीं	१
अति पिकलेल्या यवांकुरापरि पिवळें ऊनहि गे आलिंगन दे, दिनीं तापल्या भूमीला सुभगे !	२
तसेंच त्याच्यापरी तुझे हें गौरवर्ण अंग कां देईना तप्त जाहल्या मम तनुला सांग ?	३
राविकांतीचें भूमितलाशीं मलिन वध झालें अपुलें मलिन तसें कां न तू घडवीसी कुटिले !	४
वारा वाहुनि शुष्क वनाला गुजगोष्ठी सांगे निःश्वासहि हा मम हृदयाला तुझा कां न लागे ?	५
बाऱ्यासंगे नृत्य खेळती लतिका उद्यानीं तू मग कां गे शान्त साजणी मला अवेहेरुनी !	६
पारिजात हा खाली टाकी सडा प्रसूनांचा तूहि मजवरी टाकी ना गे स्मितसौंदर्याचा	७
मैना पाही प्रियास अपुल्या हाका ही देते क्रोपवाक्यही तुझे राजसे कां न मला मिळतें ?	८
होतें सर्वहि सृष्टीमाजी मलिन प्रेमाचें गभीर सिन्धुहि चन्द्रा देखुनि उंच नभीं नाचे	९
सदा पाश्चिमा रुसुनी बसते रवि जातां निघुनी नाथ सोडुनी गगनीं जातां, दिनिं तापे धरणी	१०
गळ्यांत पडते मेघांच्या ती इन्द्रचापमाला गळ्यांत घाली तूहि माझिया गोंडस भुजमाला	११

बालिदान

ये दोघेही । परस्परांच्या पाशीं
 एकाच घेउं मृत्यूसी
 दो मरणांचा । प्रेमयोग निमिषास
 निर्मितसे अमरत्वास

त्या अमरत्वाला घ्याया
 अन्योन्यारूह मोगाया
 तळमळ ना कां तव ठाया ?

अमरत्वहि तें । क्षणिकत्वाहुनि खासें
 एकट्यास दुःसह भासे

(हें काव्य प्रख्यात क्रान्तिकारक बाळमुकुन्द याच्या आयुष्यातील शेवटच्या प्रसंगावर आधारलें आहे. बाळमुकुन्दाला ज्यावेळीं फाशी झाली त्यावेळीं त्याची प्रेयसी रामरखी चितेवर देह ठेवून सती गेली हा तो प्रसंग होय. काव्यांतील पूर्वार्ध हें बाळमुकुन्दाचें रामरखीला उद्देशून शेवटचें वक्तव्य आहे. व उत्तरार्ध हें तिचें त्यावर उत्तर आहे. शेवटीं तिने चितेवर देह ठेवल्याचा प्रसंग वर्णिला आहे.)

बालिदान

(अक्रूर)

[१]

“हा हाय कशी । पूजा बहु दिवसांची
 चुकली या भूमातेची
 ते पूर्वांचे । रणीं धुरंधर गाजी
 ते प्रताप भाऊ बाजी
 ळडेहाने । बान्धुनि पूजा तीची
 तनु घेती अमरत्वाची
 परि तेव्हाचें । तिच्या पदांवर कांहीं
 सुम एकहि पडलें नाही
 धन्य धन्य माझी नियती
 त्यागुनी यौवनीं भुक्ती
 जाळुनी शरीरज्योती
 ओवाळाया । तिजला सिद्ध जहालों
 मरणांत अमर मी झालों

[२]

घेउनी करीं । तूच तया ज्योतीला
 ओवाळी भूमातेला
 कदलीपरि हे । बाहु तुझे दलहस्तें
 फिरवोत भोंवती तीतें
 कलकण्ठ तुझा । कण्ठ मधुरतर आतां
 गावो शुभ-पूजन-गिता

त्या गीताला । खण्ड मुळीं न पडूं दे
जों ज्योति ना विझे शुभदे

करुं नको उशीर गे आतां
ज्योतीची क्षणभंगुरता
आणुनिया अपुल्या चित्ता
लगवगा कशी । मातृभूस ओवाळी
ज्योती वघ विझण्या आली

[३]

जनविश्रुत हें । तुला कसें नच ठावें
“पूजा-ज्योतीस जपावें”
तव अश्रूंचा । विन्दु पडुनिया तार्ते
ती मालवेल निमिषांत
मालविता ही । पूजेची शुभ ज्योती
अपशकुन भयप्रद होती
थांवी कशा । माला या अश्रूंच्या
त्या अती अशुभभावाच्या
घे उचलुनि या ज्योतीला
ओवाळी भूमातेला
करुनी हर्षित चित्ताला
करु नको सखे । निरर्थ पळही काल
ही ज्योति विझुनि जाईल

[४]

मम तनुसुमना । खुडुनि लतेच्या वरुनी
वाही मग भूच्या चरणीं
जरि असेल तें । सुकायचें क्षणभावे
तरि त्या चरणींच सुकावे

परि सुको न तें । निर्जनशा कान्तारीं
 ही आस असे त्या भारी
 कमलाक्षि, नसे । आयु फार पुष्पांचें
 क्षाणें कोमेजुनि जायाचें
 करु नको उशिर तू म्हणुनी
 वाही ते भूच्या चरणीं
 जोंवरी न गेलें सुकुनी
 या कोमलशा करेंच त्याला वाही
 नच घाट अतां तू पाही

[५]

हरिणाक्षि तुझ्या । भावपूर्ण नयनांचे
 जे सूर मूकगीताचें
 तव अलंकांच्या । मंजु मधुर तारांनी
 काढिले वरी हालोनी
 जरि असले ते । प्रिय बहुपरि गे मजला
 ते योग्य न या देवीला
 कां मग ऐसी । तीच्या पूजनकार्णां
 छेडिसी त्याच भीताली
 हा गहिवर तव कर्ठीचां
 थांबवुनी क्षणभर आतां
 सुस्पष्ट मंगळा गीता
 गा मंजुल तू । किन्नरकांठि, सुराने
 केवल न नेत्रगीताने

[६]

तव गालांचे गुलाब कां हे भिजती
 अश्रुंच्या दवनिंदूनी

त्या त्रिदूना । तेथेची चुंबाया
मी योग्यच टिपुनी ध्याया
परि समय असे । मातृपूजनाचा हा
हे गुलाब उचित न त्याला
जी फुलें दिलीं । मजला सेवायाला
कां तीच देशि देवीला ?

मम देहरूप सुमनाच्या
निर्माल्य म्हणुनिया सुकण्या
चिद्वृत्ति भुकेल्या झाल्या
उचलुनी झणीं । मातृभूमिच्या चरणीं
वाही गे त्याला रमणी

[७]

नव पल्लवशा । मृदु ओठीं तव लाल
भरलें अमृत स्नेहाळ

हा तप्त अती । ग्रीष्मवायुसा श्वास
सोसवेल कैसा त्यास !

तो कसा पहा । सुकुनि चालला सख्ये
म्लानता तथा दुःसह ये

नव प्रीतीचें । विरहें करपुनि जाणे
आणि कलिका सुकुनी गळणें

हा ! असह दोन शल्यें ही
त्याहुनी न दुःखद कांही
या लोकीं मन्मन पाही

गे नको नको । सोडुं असा निःश्वास
ये ग्लानि अधरविम्बास

[८]

त्या निःश्वासें मम तनुसुम करपेल
पूजेस अयोग्य ठरेळ
तव अश्रूंचा । तापद हा अभिषेक
साहवे न त्या निमिषैक
त्या योगें तें । क्षणीं गळुनि जाईल
अति कोमल जगतीं फूल
तू पूजेच्या । तवकीं मम तनुसुमना
सद्भाग्यें दिधलें स्थाना
मिळवुनिही त्या स्थानाला
जरि घेइल तें नाशाला
करितां न मातृपूजेला
तरि हाय मुखीं । अमृतविंदु येवोनी
तो गेला खालि गळोनी

[९]

अति कातर ही । जीवनज्योती ललिते !
तव निःश्वासें बघ विझते
या प्रिय भूचें । पूजन करण्या आधी
निर्वाण असे तिज आधी
कां आणिसि मे । तांच आधि तू तिजला
सोडुनिया निःश्वासाला
जोंवरी न ही । तत्तूजा आटपते
तोंवरी दावुनी घे ते
साठवुनी हृदयीं त्यास
सोडि त्या विनासायास
येतां विधि हा अंतास

मग स्वैर जरी । करितिल सुटुनी प्रलय
गमतील मला सुखनिलय

[१०]

हा यज्ञ असे । स्वतंत्रतादेवीचा
मी हव्य जाहलों साचा
हे ओठ तुझे । काय म्हणुनि थरथरती ?
कां ऋचांस गाया बघती ?
हवनाच्याही । समयिं मूकभावाच्या
गे ऋचा आत्मयज्ञाच्या
वदल्यावीण त्या । कथिति सर्व भावांला
करुं नकोस आयासाला
परि चुंवाया जरि मजला
ये स्फुरण तुझ्या ओठांला
तरि योग्य न तें या काला
तू मजलागी । चुंबुनि कां देवीला
देशील भुक्त हव्याला ?

[११]

मम गळ्यास तो । फास अतां लागेल
म्हणुनि कां क्लेश हा बोल !
छे वेडे ! तें । काय धन क्लेशाचें ?
तें असें भाग्य सौख्याचें
मज परिचित हा । बाहुपाश तव होता
आनंद निरामय देता
त्यापरीच हा । फासहि सुख दे माते
कां दुःख देइ तो तूते ?

कां मत्सर तुज फाशीचा
 कीं पडेल बाहु तियेचा
 मम गळ्याभोंवती साचा ?

हा काय तरी । सवतीमत्सर स्र्चा
 त्याशीं न कुणि तुलायाचा

[१२]

परि क्षमा करी । मज तव या सवतीचा
 अजि नाद लागला साचा

तो पूर्वि तुझा । बाहुपाश दे मजला
 तव देहिं विलीनत्वाला

हा नवा परी । पाश झणीं गे सुखदे
 मज विलीनता विश्वीं दे

निरुपाधिक तो । विश्वैक्यी आनन्द
 मी तेथे लुब्ध मिलिन्द

आनंद भोगण्याला तो
 मम आत्मा हा तळमळतो
 देहाला तोडू बघतो

निःश्रेयस तें । अंतिम आनंदांत
 काथितात मुनींचे व्रात

[१३]

हें काय असें । रडें कोसळे तुजला
 कीं पाश तुझा अवगाणिला ?

छे वदलों मी । केवळ तें थडेत
 करुं नको असा आकांत

मज आस नसे । विश्वविलीनत्वाची
 तुजमधे प्राप्ति विश्वाची

मज मुळीं नको । निःश्रेयस तें रमणी
मम निःश्रेयस तव चरणीं

कर्तव्य परी बोलावी
मज तव सगाला त्यजवी
कशि हाक न ती ऐकावी ?

कर्तव्य न तें । भाग मागण्या येते
सर्वस्व तुझे तरि होते

[१४]

कां दुःख तुला । होइ आज कीं मजला
हा मृत्यु अकार्णी आला ?

अमरत्व कसें । कालाने मोजावें
तें कालातीत स्वभावं

जी अनंतता । कालामाजी वसते
गे मृती तीमधे असते

मम मृत्यूचा । पळ मज गमे अनंत
ज्याप्रती प्रार्थिती संत

आनंत्य त्याच पळाचें
मिळवाया सत्त्व मनाचें
उच्छृंखलतेने नाचे

तू करावया । स्वागत त्याच पळाचें
करि सिद्ध भाव हृदयाचे

[१५]

तें पुनवेचें । स्वच्छ चांदणें पडतां
आनंद जगीं अवतरतां

आकाशाच्या—परीच हृदयातील
शांतीची फुलतां वेल

मधु मंद अशा । सरितां-सरितांतून
नाचतां लहरि रंगून

आपण पूर्वी । होतो गेलों फिरण्या
ज्योत्स्नासुख तें अनुभविण्या

तों सांगितलें मी तुजला
कर्तव्य निकट जें मजला
तू दिलेस निज सम्मतिला

कीं “ फुलाहुनी । निखाराच मज रुचतो ”
स्वीकार सखे आतां तो

[१६]

हा ! कशी तुझ्या । कमलापरि मृदु हाता
सोसवेल ती दाहकता !

मृदु फूलच हो । फूलपाखरा भोग्य
नच अग्नि तयाला योग्य

कीं रूपच तू । देखिलें निखाऱ्याचें
आणि दाहकत्व ना त्याचें

छे ! मलाच ही । भूल कशी परि पडली
तव योग्यता न मुळि कळली

तो कमलापरि मृदुकांत
त्या दुर्गेचाची हात
धरुनिया खड्ग दुर्दान्त

खल दैत्यांचा । करी रणीं संहार
समयीं स्त्री वज्रकठोर

[१६]

पूर्वीच प्रिये ! शपथ तुझी घेवोनी
मी घोर प्रतिज्ञा केली

कीं मातेच्या । नाशिन परवशतेऱा
 ना तरी वरिन मृत्यूला
 हा ! आज परी । भारतभूपुत्रांना
 फसुनिया प्रतिज्ञा नाना
 तद्विकल्पची । खरा करुनि दावाया
 त्यागणें पडे निज काया
 मजलाहि तोच ये भोग
 टाकुनी तुझा अनुराग
 मृत्यूला वरणें भाग
 शुभ शपथ तुझी । घेउनि पण जो केला
 तो कसा मोडवे मजला ?

[१८]

तुज पाहुनिया । सखे पुढति आलेली
 चिद्वृत्ति उसासुनि आली
 तुज द्यायाला । पाणिग्रह, बाहूला
 पसरुनी पुढे पाहियला
 परि वेड्यांनी । टोचुनिया तइं मजला
 ऋळविलें पारतंत्र्याला
 त्वत्प्राप्तीच्या । कुठे अपेक्षा मृदु त्या
 आणि कुठे श्रृंखला अदया
 तोडिल्यावाचुनी त्यांना
 त्वत्प्राप्तीचा सम्भव ना
 म्हणुनिया करुनि युक्तींना
 त्या तोडाया । यत्न यदा मी केला
 हा प्रसंग संपादियला !

[१९]

ती उषा पहा । हासतसे पूर्वेत
 अति दारुणशा अग्नीत
 ती संध्याही । पश्चिम दिग्भागांत
 हासते विकट वणव्यांत
 त्या मेघांच्या । काळ्या कुट्ट समूर्ही
 हासतसे चपला पाही
 हा कसोटिचा । प्रसंग आला तुजला
 तू तशीच हास तयाला
 राजपूति त्या स्वर्गांत
 दुर्गावति धीर रणांत
 ज्ञाशीच्या लक्ष्मीसहित
 तुज वदोत गे । “ धन्य धन्य ही विदुला ”
 टाकांत पुष्पवृष्टीला

[२०]

मज निरोप दे । आतां जात असे मी
 ईप्सित मरणाच्या धामी
 परि कशास तो ? नकोच देऊ मजला
 हा निरोप मागितलेला
 मज काय कुठे । जाणें तुज सोडून
 कां निरोप मी मागेन !
 मरणाच्या या । समयिं स्मरावें ज्यासी
 सायुज्य होतसे त्यासी
 मी स्मरण तुझेंची करितो
 सायुज्य तुझ्याशीं घेतो
 मग निरोप कां मागूं तो ?

जरि तुजशी हो । एकभाव गे माझा
घे निरोप कोण कुणाचा ? ”

* * *

[२१]

“ तव माझ्याशीं । एकभाव केव्हांचा
प्रियकरा जाहला साचा

छायेत वसे । तरू व्यापुनी जैसा
मद्देहीं तूही तैसा

छायेला कां । स्वतन्त्रता तत्त्वाची
ती वृक्षाश्रित सत्त्वाची

मज स्मरण्या कां । तुजला आवश्यकता
सायुज्य ध्यावया आतां

वपु दोन एक हृदयाला
झालें तैसें अपुल्याला
घेतांच एक नाशाला

दुसरें आतां । तसेंच कां राहिल ?
विलयास तेंहि जाईल !

[२२]

पूजायाला । स्वतंत्रतादेवीला
मज मान कुणी न च दिधला

कीं ‘ तव सुमना । खुडुनि लतेच्या वरुनी
वाहीन तियेच्या चरणीं ’

मी तुझ्यापरी । एक सुमन तवकींचें
पूजेला वाहायाचें

‘ निर्माल्य अम्ही । एकच कालीं व्हावें ’
आपण पूर्वीं प्रार्थीवें

परि आतां माझ्या आधी
 तू घेसी साधुनि संधी
 ही गमे जिवाला आधी
 दे पडूं मला । तुजसंगे भूचरणीं
 ध्रुवपद हें मम चिद्गानीं

[२३]

दुःखाश्च न हे । येती मम डोळ्यांला
 कीं साहु कशी विरहाला
 परि मजलागी । त्यजुनि एकटीलाची
 संधि घेसि आत्माहुतिची
 हें शल्य मला । नेचे सतत मनांत
 म्हणुनिया दाह हो त्यांत
 प्रियजनाविना । सुधा लाभली तरिही
 गमते ती विषसम, विरही

मग सोडुनिया कां मजला
 घेसी तू या मानाला
 कीं विसर तुला मम पडला
 'रमणीसहची । धर्मकृत्य उरकावें'
 हें शास्त्र काय नच ठावें !

[२४]

अनलांत उषा । हासतसे परि केव्हां ?
 प्रियभानुसंग हो तेव्हां
 ती संध्याही । भानुच्याच समवेत
 हासते विकट वणव्यांत
 प्रियसंगाने । दारुणही अग्नी तो
 फुलसेजेपरि मृदु गमतो

प्रियतमाचिया । भुजपार्शी सकळांचें
होतसे मरण मरणांचें

परि हतभागी मी मजला
प्रियतमाविना या काला
केवळ हा आग्नि मिळाला

मग कसें अतां । त्यास सुखें सोसावें ?
त्या उघेपरी हासावें ?

[२५]

‘त्या मेघांच्या । काळ्या कुट्ट वनांत
हासतसे चपला कांत’

हें वदतोसी । परि न मुळींच खरेंसें
तव वचन जिवाला भासें

सीतेपरि तो । श्याम घन प्रिय तचिा
तिज शेज अंक हो त्याचा

मग कां न तिने । आनन्दें हासावें ?
जरि आयू पळही व्हावें

‘क्षण एक पुरे प्रेमाचा
वर्षाव घडो मरणांचा’
परि घाला ये नशिवाचा

वर्षाव घडे । केवळ मज मरणांचा
क्षण मिळे न त्या प्रेमाचा

[२६]

तू पूजेचें । फूल तुझी सुप्रमा मी
तू ज्योती वात तुझी मी

तू सागर मी । त्वद्दृह्यांत लहरिका
तू वसंत मी उपवनिका

तू कमल अणी । तव अंकीं मधु मृदुला

मी दवबिंदूंची माला

तू वणिचेचा । स्वर मोहद चित्तास

मी हारिणी लुब्ध तयाम

अन्योन्यावाचुनि उरतां

कां जीविनामधे आतां

राहील सख्या जीवनता !

एकत्रच हो । जनन मरण त्यालागीं

वान्धिलें जया अनुरागीं

[२७]

‘कर्तव्य न हें । भाग मागण्या येते

सर्वस्व तुझें तरि होतें’

या वचनाने । दाह होतसे स्वान्तीं

पूर्वस्मृती येउनि चित्तीं

कीं त्वां काथिलें । ‘श्रेय-प्रेय सकलही

मम वसे तुझ्याची ठायीं’

मग कां म्हणुनी । श्रेया मिळवायाला

ढकलिसी मम प्रेयाला

मिळविण्यास त्या श्रेयाला

ये मार मिठी प्रेयाला

देइल हें साह्य तयाला

मत्प्रीती ये । आड न कर्तव्याच्या

ती दीपिका पथीं त्याच्या

[२८]

मी कोमलसें । असलें फूल तरीही

होईन तव धुरावाही

या फुलाचिही । आहुति देउनि सखया
 चेतवीन त्वत्कर्तव्या
 त्वज्ज्योतीची । दारुणही दाहकता
 मज गमेल आल्हादकता
 हा तुझा असे । कर्तव्याग्नि म्हणून
 लीलेने कवटाळीन

विरहाग्नीमाजी परि या
 न च लोटू मजला सदया
 पसरिते पदर तव ठाया

हा वियोगही । तुझाच असला तरिही
 हो असह्यसा हृदाही

[२९]

थे मार मिठी । एकदा तरी सजणा
 क्षणिं फुलवी प्रेमलतांना

मम आयूंची । वर्षे करिन विलुप्त
 त्या शाश्वतजीवि क्षणांत

मग मला कसा । अग्नी जाळुं शकेल
 तें वजरहि भंगु शकेल

परि देइ कसा । एकवार भुजपाशा
 त्या अमृतप्रद संस्पर्शा

त्या परिरंभा मिळवोनी
 मग दुरावलेंहि युगांनी
 तरि हृदयीं आलिंगोनी

सायुज्यगृहीं । वसलेंसे वाटेल
 दे अन्तिम सुख तो काल

[३०]

कां विमुख असा ? त्च जिवाचा राणा
मज एक मिठी दड देना !

ये एकसरे । कर्तव्या चेतवितां
करुं देहाची सार्थकता

ये दोघेही । परस्परांच्या पाशीं
एकाच घेउ मृत्यूसी

दो मरणांचा । प्रेमयोग निमिषास
निर्मितसे अमरत्वास

त्या अमरत्वाला घ्याया
अन्योन्यासह भोगाया
तळमळ ना कां तव ठाया ?

अमरत्वहि तें । क्षणिकत्वाहुनि खासें
एकट्यास दुःसह भासे !

[३१]

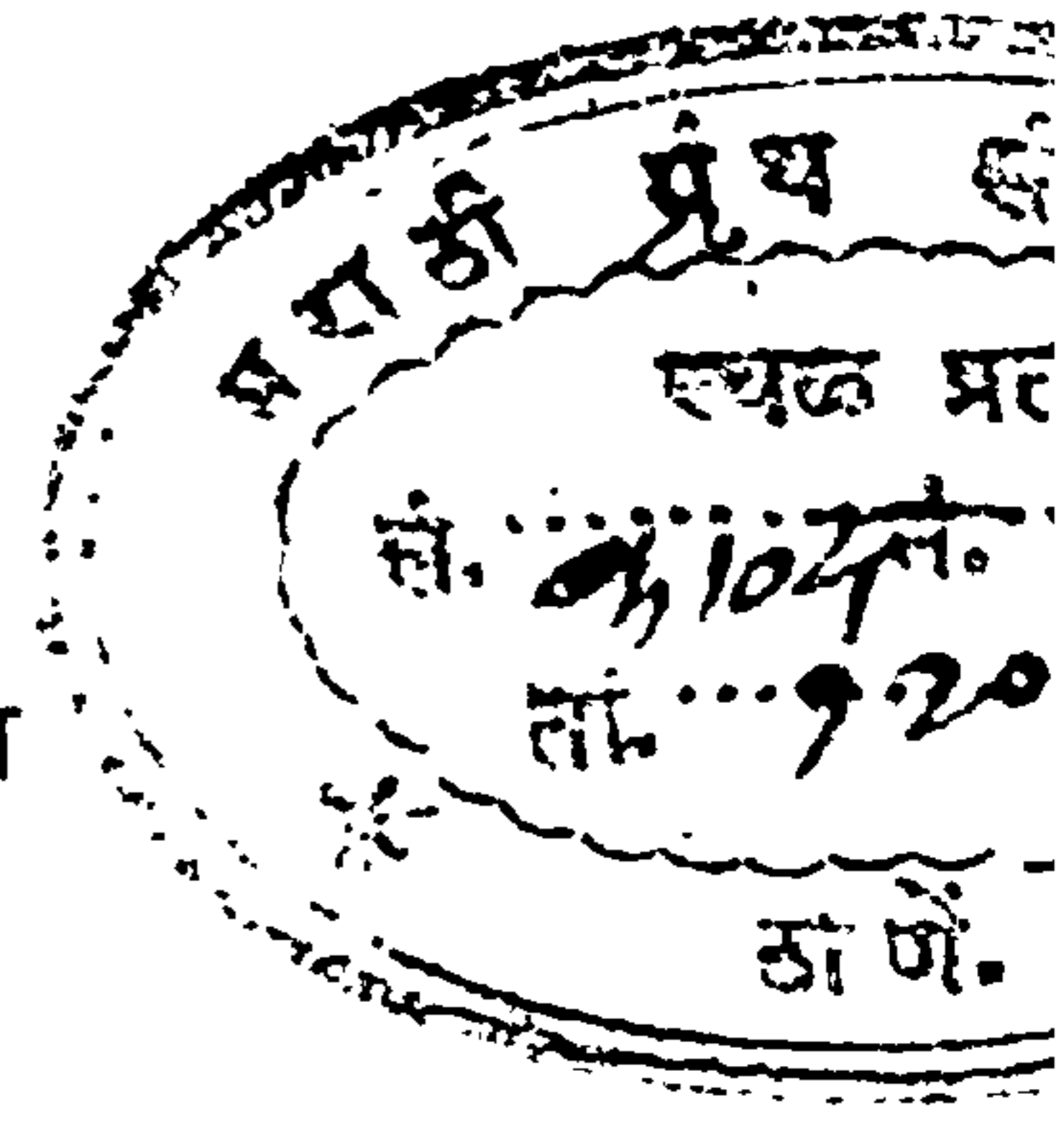
या ओसाडीं । एकलेंच हिरमुसलें
पाखरुं दिसे बसलेलें

साथीविण या । एकटशा तद्गीती
मम हृद्गीता अनुसरती

चहुवाजूला । तव गीतें गाणारा
धावतसे हा बघ वारा

त्यांतही तुझा । विरुनी गेलेला तो
निःश्वास ओळखूं येतो

घेउनिया त्या निश्वासा
चुम्बुनी करिन अपुलासा
जरि देशिल ना भुजपाशा

तव दुःखाचा । श्वास मिळे या समयीं
तरि जपून ठेविन हृदयीं

[३२]

येतां उडुनी । पिवळीं पिंपळपानें
गातांही सळसळ गानें

तू हृदयींच्या । आशा दग्ध जहाल्या
गमंतें या फेकुनि दिधल्या

मत्प्रेमाच्या ढाळुनिया अशरूना
फुलवावें गमंतें त्यांना

परि विझलेल्या । आशा आणी ज्योती
अशरुने पुनः कां फुलती !

मम हृदयाच्या दाहाने
स्पर्शीन जरी प्रेमाने
फुलतील तरिच जोमाने

म्हणुनीच सख्या । मार मिठी मम हृदया
दे फुलूं तुझ्या आशा या

[३३]

मन्मनास या । वार्ता तव आणाया
धाडिलें तुझ्या बघ ठाया

परि तेथुनि ते । अजुनि पहा परतेना !
ही उत्कण्ठा छलिते ना

मज वाटुनिया । तूच पुढें आलास
किति आलिंगूं वान्यास

या उडणाऱ्या । प्रमत्तशा भृंगाला
किति पुसूं तुझ्या वार्तेला

दे मिठी एकदा देहौ
 याहुनी आणखी कांही
 बांछा बघ तिळही नाही
 ती मिठी मिठी । श्रेय सर्व देईल
 कामना मुळीं नुरकील

[३४]

हे वाच्यांना । झोंवता असे मजला
 कां प्रियकर तो पाहियला
 ज्या लहरींनीं स्पर्शिलें त्यालागीं
 स्पर्शोत त्याच मजलागीं
 तद्वदनाचे । श्वास मिसळले ज्यासी
 चुम्बोत त्याच अधरासी
 पारि इतरांना । शपथ असे, 'मम देहा
 स्पर्शुनी करा नच दाहा'
 स्तम्भित कां वेड्यावाणी
 देखता अशा भिरभिरुनी
 नाही कां तुम्हा वाणी
 स्त्रीलाच कळे । स्त्रीच्या मनिंचा लाहो
 हीं वचनें खोटीं कांही ?

[३५]

किरणांनो या । खिडकीतुनि तुम्हि आतां
 चोरट्या पावलीं शिरतां
 प्रियलोचनिचे । अरू संततगामी
 जारि पुशिल असतिल तुम्ही
 या स्थलामधे । तरिच सुखाने शिरुनी
 मम अरुहि टाका पुसुनी

नाहीतर ते । वाहूं द्या चिरकाल
मन्मानस तें मानेल

जोंवरी प्रियाश्रू वाही
तोंवरी मदश्रूलाही
वाहणें आवडे चिरही

थाम्बेल जई । अश्रूमोचना, त्याजी
थाम्बेल माझिही साची

[२६]

‘ जरि सुकायचें । असेल मम तनुसुमन
अल्पकालची राहून

तरि स्वतंत्रता-देधीच्याची चरणीं
जावें तें अंतीं सुकुनी ’

तुज असे सख्या । वाञ्छा ही चित्ताला
तीच असे वाञ्छा मजला

मग लोटुनिया । मागे कैसा मजला
पूजिसी तूच देवीला !

त्वद्विरहाच्या अग्गींनी
कां मत्सुम जावें जळुनी
ठेवियलें नशिर्वीं लिहुनी

छे ? मजलाही । अपुल्या संगे सखया
अनुमति दें सुकुनी जाया ’

३७

‘ हवनाच्याही । समयिं मूकभावाच्या
त्या ऋचा आत्मयज्ञाच्या ’

स्मरुनिया असैं । वचन आत्मरमणाचें
ती भाव धरी शान्तिचे

मग चेतवुनी । चिता तिथे हस्तांनी
 त्या प्रदक्षिणा घालोनी
 “ कर्तव्य अतां । योग्य सतीचें करिते ”
 बोले ती धीरा तीते
 ‘ पतिसंगे सरणावरती
 कवटाळुनि हर्षे ज्योती
 होतसे सतीचो कीर्ती ’
 ही शास्त्राज्ञा । असली तरि मज आजी
 स्वीकार एकटीलाची ”

[३८]

“ परि कां म्हणुनी । भूल मला ही पडली
 मी सती चाललें नाही
 तू अग्नि नसे । प्रियकर तू माझाच
 कां असा ठकविसी साच
 या ज्वालांचे । वाहू पसरुनि मजला
 करु बघसी परिरंभाला
 जा नाही मी । वश व्हायाची तुजसी
 किति उशीर करुनी येसी
 हामुनिया वरंचवरती
 ठिणग्यांपरि सुमनें शुभ हीं
 कां फेकिसि माझ्यावरती
 या खेळाने । वश न मानिनी होते
 तुजला न काय हें कळतें ?

[३९]

हा ऋसा मला । धूम्रनील लतिकेचा
 घालिसी पाश प्रणयाचा !

छे ! त्यालाही । नाही मी फसणार
 तव विनती व्यर्थविणार
 जा गडे ! असा । कां मम अनुनय करिता
 मी नसे मुळीं अवगाणिता
 परि मन कथितां । ' जा रम निजरमणासी '
 कुणि मागे ओढी मजसी
 हीं गात्रें कसलीं मेलीं
 ऐकतीं मनाचें न मुळीं
 कां गम्मत करिती असला
 कां गभीरशा । काळींही तुम्हाते
 गात्रांनो गम्मत सुचते ”

* * * *

[४१]

मग चितेवरी । देह ठेविला तीने
 त्या भूमिस्थित चपलेने
 तिज अग्नीने । धरिलें कवटाळोनी
 आपुल्या खर ज्वालांनी
 परि तिज गमलें । प्रियकरभुजपाशांत
 मी असे पहुडली शान्त
 ज्योतीशीं हो । एकभाव ज्योतीचा
 तें वास कसा द्वित्वाचा !
 स्फुल्लिङ्ग एक तों तीचा
 आकरमी मार्ग गगनाचा
 हो प्रकाश हत भानूचा
 तइं वधत्यांचे । नेत्र मनासह दिपले
 तत्प्रभा न साहू शकले

[४२]

आणि त्याच पळीं । रिपुने तद्रमणाची
 हरियली ज्योति जीवाची
 तेजस्वी ती । ज्योति निघे त्यातूना
 आणि जाई गगनिं उडूनी
 तिजलाही हो । तेज सूर्यकोटींचें
 दिपवी ती नेत्र सुरांचे
 ती रमणीच्या ज्योतीशीं
 घेतसे एकरूपासी
 त्या तेजा उपमा कैसी ?
 त्या तेजाचा । तारा ध्रुव हा झाला
 कवि सत्य कथी वचनाला

एप्रिल १९४०

गोड हुरहुर

(चंद्रकांत)

- “ दृष्टिक्षेपें माझ्या जरि ये हृदय तुझें नेत्रीं
तरि त्याला मी आतां सखणें घेतो माघारीं १
- मम सान्निध्यें तव हृदयीं जरि तरंग उद्धतसे
उठती, तरि मग दुरीं येथुनी मी वध जात असे २
- शिरतां मी तव हृदयामाजी भग्न होत जरि तें
दूर जाउनी शीघ्र सेवितों भीषण रान रिते ” ३
- “ नको प्रियकरा ! असेंच बुडवी अपुल्या दृष्टींत
तिने जरी मम हृदय येतसें धाउनि डोळ्यांत ४
- तुजला कैसें केवळ जडशा नेत्रें देखावें
हृदयाच्या राजाला वाट हृदयें निरखावें ५
- सान्निध्याने तुझिया उठती तरंग जे चित्तीं
त्यांचे मोहक गोड सूरची मजला भुलवीती ६
- माझ्या हृदयीं शिरतांना तू तें जरि भंगेल
त्याचीं शकलें वेचुनि घडविन सुंदरशी माळ ७
- आणि राजसा घालिन तुझिया राजस कंठाला
याहुनि वरचढ भाग्य कोणतें माझ्या हृदयाला ?” ८

जम्मत

- “ आई मी वघ उन्च उन्च या नभांत जाईन
चन्द्राच्या कोरेवर वसुनी झोके घेईन १
- जाऊं देना तिथे मला तू खूप खूप वरती
परत येउनी लवकर साङ्गिन जम्मत मी तुज ती २
- वेचुनि तारा घालिन त्यांची माला कण्ठाला
किंवा ढाळुनि देईन तुझिया अङ्गावर त्याला ३
- छाया वघ या काळ्या पडल्या हृदयीं गगनाच्या
जाउनि खेळिन त्यांच्याशीं मी खेळा हुतुतूच्या ४
- ‘मधूस’ नेउनि फेकिन त्याच्या अंगावर तारा
करीन त्यावर स्वर्गगेच्या पाण्याचा मारा ५
- जाऊं देना तिथे मला तू खूप खूप वरती
परत येउनी लवकर सांगिन जम्मत तुज मी ती ६
- कापसावरी ढगाचिया या उड्याहि मारीन
उल्कांचे त्या छान फटाके खाली उडवीन ७
- शिवाशिवाचा खेळ मधूशीं रमुनी खेळेन
ढगाआड या लपतां त्याला कैसा गवसेन ! ८
- अंगणांत तू वाचित वसतां मी तुझियावरती
दवविंदूंचे शीतल ऐसे ढाळिन ते मोती ९
- थंडपणाने तू थरथरुनी वदशिल ‘ कोठून ?
विंदु टाकितो माझ्यावरती शीतलसे कोण ? ’ १०
- तुला कळेल न वाळाने त्या टाकियले अपुल्या
तुझी तदा मी करीन जम्मत खूप हासुनीया ११
- जाऊं देना तिथे मला तू खूप खूप वरती
परत येउनी लवकर सांगिन जम्मत तुज मी ती ” १२

हंस आणि बेडूक

विसतन्तु घेउनी मुखीं आपुल्या मृदुल कुणि हंस वसे कासारतीरि सुविशाळ	१
वर्षासमयीं त्या कासारीं वसलेला बेडूक एक त्या बदला हिरमुसलेला	२
“या क्षुद्र सराच्या जळांत रोज वसावें नित उड्या मारुनी व्याकुल शब्द करावें	३
हे दुष्ट सर्प किति वसलेले भवतालीं किति पोरें मजला दगड मारण्या टपलीं	४
दुसऱ्याला खाउनि स्वतां जगावें ऐसे हें जीवन इथलें नीचवृत्तिनें भासिं	५
मन माझें रमते मुळीं न या स्थानांत उड्डाण करावें वाटे उंच नभांत	६
नवशाशिकिरणें हो सोनेरी घनमाला त्यावरती जाउनि पड्डावें या काला	७
धवधवा पडे जो उंच पर्वतावरुनी जल छिन्न होउनी तुषार उडती गगनीं	८
त्या तुषारापरी दिसती रेणु ढगांचे त्या खालि धुवावें वाटे अंग स्वतांचे	९
रांगेने ना ही हंसमालिका उडते ही नभोदेविची मळुनि मेखला पडते	१०
रात्रींत आपुल्या असंख्य राणींसहित उडुराज पोहतो गगनरूप सरसींत	११

त्या युवतींच्या तें चंदनांगरागांनी तज्जल झालेले दिप्तें पांडुरवर्णी	१२
हें स्वर्जावन हो उदात्त नी सुंदरसें झाणिं तेथे जावें मच्चित्ता वाटतसें ”	१३
“ चल तुजला नेतो तेथे ” बदला हंस “ या विसतंतूला घट्ट धरुनि तू वस ”	१४
झाणि नेले त्याला हसें उंच नभांत तो सुंदर दृश्ये झालीं सर्व विलुप्त	१५
सोनेरी वैभव लोपे सर्व दृगांचें त्या केवल दिसले विरल संघ वाष्पाचे	१६
ती हंसराजि ना नभोभेखला गमली झेपांनी तींच्या दृष्टी त्याची फिरली	१७
शून्याचा सागर विशाल नभ तें गमलें त्या विश्रान्तिस्थल भावाचें ना दिसलें	१८
त्या तारका नि तो तारापति त्या कालें शतकोटि योजनें दुरावलेले दिसलें	१९
खेदाने त्याने धरेवरी देखिले तो उन्नततेने त्याचे डोळे फिरले	२०
मूर्च्छा येउनिया पडला धडकन खालीं आदळण्यापूर्वीं प्राणज्योति निमाली !	२१

एप्रिल १९४०.

आकांक्षा

(अकरूर)

[१]

कां तारांनो । पाहुनि मज गरिवाला
 या अशा मिचकितां नयना
 मज तुम्हापरी उच्च मिळेना वास
 म्हणुनि कां असा उपहास
 मज वाटतसे । दिव्यरूप गगनाच्या
 रङ्गणीं भराच्या ध्याव्या
 आणि तेथुनिया । भूमीच्या उद्धरणीं
 उल्केपरि यावें तुटुनी

आत्मा वर धावा घेई
 जड देह त्याजला अडवी
 भूमीवर बान्धुनि ठेवी

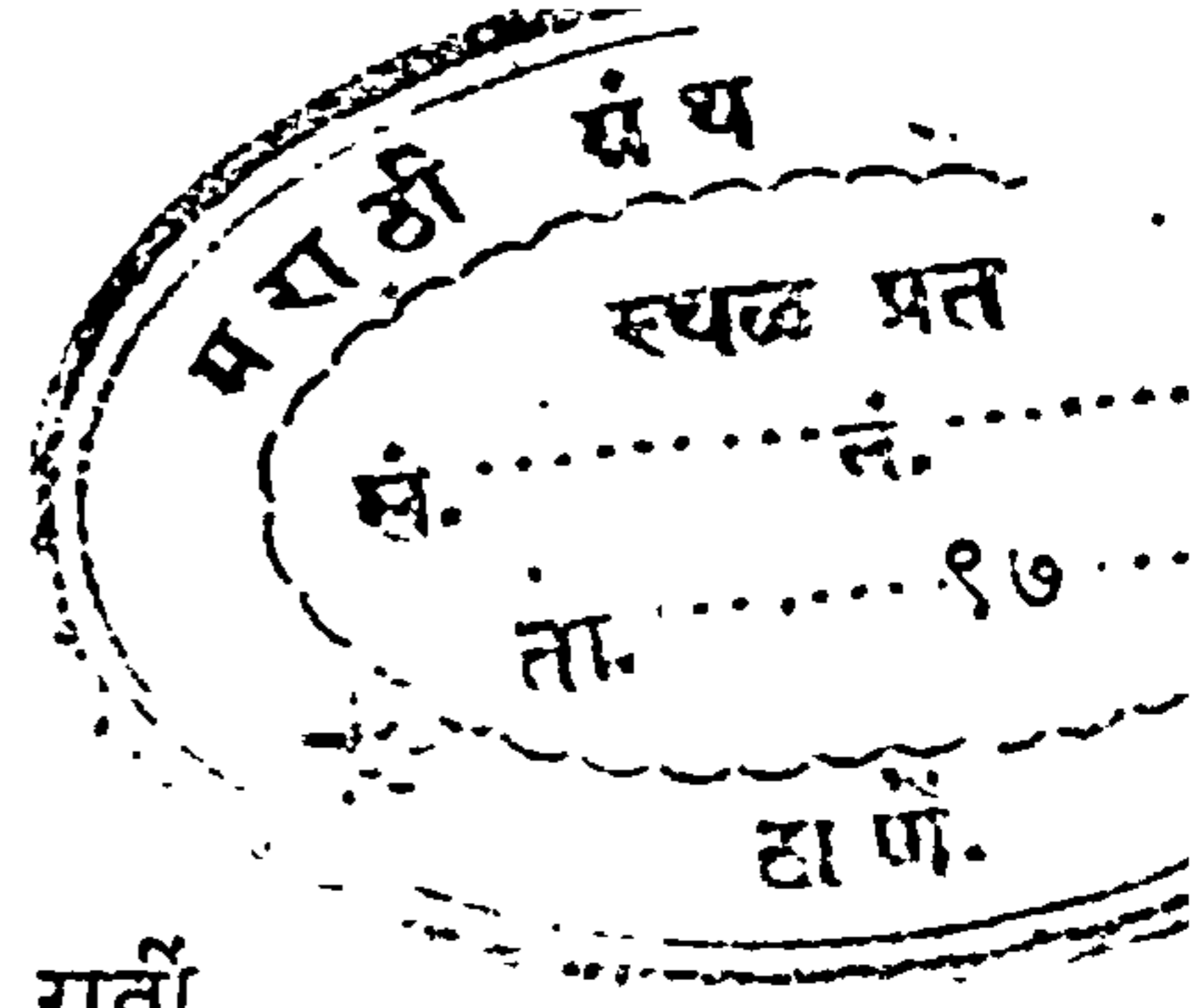
वर जायाला । व्याकुळ भाव जिवाचे
 जड तनुस काय परि त्याचें ?

[२]

तुम्हि ज्योत्स्नेच्या । वातावरणीं रमतां
 स्वर्गङ्गेमाजी न्हाता
 या दिव्यपथीं । सदा उभे राहूनी
 ही प्रकाशवीता अवनी

व्यर्थ हें परी मम जगणें
 भारभूत जगता होणें
 जन्मुनिया केवळ मरणें

कोळसा उरे । विद्युनि निखारा मनिंचा
 मम ठारिं न लव तेजाचा

[३]

दग काळ हे । आवशीस घन रातीं
तेजाला रोधूं वघती
परि त्यांची ना । कषतीं मुळीं तुम्हास
हासतां वधुनिया त्यांस
त्यामधूनही । अपुलें तेज उधळितां
धवलता त्यांसही देता

परि साधेना तें मजला
मम हृदयींच्या तेजाला
अन्धार कवाळितो काळा

शिकवा ना हो । तुमची सरणी मजला
उजळावें केवि तमाला

[४]

दलितांलागी । केवल उपहसण्याची
मुळिं नसे तन्हा मोठ्यांची
' जइं वाळाला । चालण्यास शिकवावें
तत्कर धरुनी चालावें '

ही ठावेना । रीत काय तुम्हाला
कां केवळ हसतां मजला
या प्रसन्नशा किरणांनी
ध्या मजलागी उचलूनी
न्या हो मज तुमच्या सदनीं

मज शिकवा ना । शिकवा तुमची सरणी
किति विनवूं तुमच्या चरणीं

जिज्ञासा

(चन्द्रकान्त)

- माझ्यासाठी कुणा कळीला वसुधे ! फुलवीसी ?
 कुणास अपुल्या अंकावरती प्रेमें खेळविशी ? १
- पहिल्या वृष्टीमुळे तुझा जो निवतो मृद्गंध
 त्यापरि करितो तीचाही कां गंध मना अंध ? २
- प्रातःकाळीं सायंकाळीं तव अंकावरती
 सरिता मोहक रङ्गांच्या त्या हर्षे वागडती ३
- घेउनिया तू तयांच्याच कां एका लहरीला
 त्या वर्णाने निमित्तले मग माझ्या कलिकेला ? ४
- मला आवडे हृदयंगम तो प्रेमाचा रंग
 मम कलिकाही त्याच रंगीं रगे कां सांग ? ५
- दवविंदूनो ! तुम्ही प्रभातीं त्या कलिकेवरती
 पडुनि तिचेच भूषाविता ना, जसे पाचमोती ? ६
- कसा तिचेच स्पर्श असे हो सांगा ना मजला
 तुम्हाहुनीही अधिक असे कां प्रकृति तिची मृदुला ? ७
- म्हणुन त्यावरी तुम्हीहि जपुनी हळूच पद देतां
 कीं ' ती मुग्धा दुखावेल हा असुचा पद पडतां ? ८
- तुमची माला पडतां तीच्या कृष्ठीं अवलीळा
 कशी दिसे ती अतुल्य सुपमा सांगां ना मजला ! ९
- रविकिरणांनो ! शशिकिरणांनो ! तुम्ही प्रेमाने
 आलिंगुनिया तिजला धरितां आळीपाळीने १०
- कसे तदा हो तुमच्या हृदयीं ? येइल कां कथितां ?
 त्या स्थितिलार्गी अनुभविण्याला मज हो आतुरता ११

- हास्य तियेचें शशिकिरणांनो ! तुम्हापरी भुलवी
कीं क्षोपेस्तुनि रविकिरणांनो ! तुम्हापरी उठवी ? १२
- अनिला ! करिसी तीच्यासंगे तू बघ नृत्याला
तिच्या पर्दी कां स्वयं कला ये शिकवण घ्यायाला ? १३
- अमित फुलांचा सुगंध भरिभी तू हृदयीं अपुल्या
त्यांत कोणता असे सांग रे कलिकेचा माझ्या १४
- मीही टेविन हृदयीं त्याला साठवुनी खोल
कीं मग मित्रा ! केव्हांही ना तो बघ हरवेल ! १५
- मुग्धा किंवा चतुरा आहे कलिका ती माझी ?
परिणमेल ती गोड वा सख्या कडू फळामाजी ? १६
- स्थलकालांचीं अतुट बंधनें मजला कवळीती
हृदयलतेच्या कलिकेला मज पाहूं ना देती १७
- अवसेच्या अन्धारीं चुकल्या अन्धाच्या वाणी
गती जाहली तिच्याविषयिंच्या या घन अज्ञानीं १८
- अपुल्या गतिमान् पड्खावरती मजला वसवोनी
जिथे असे ती तेथे मजला तू जा घेवोनी १९
- डोळे भरुनी पाहुनि घेइन आतुर हृदयाने
असेल माझ्या अगम्य भालीं लिहिली जी विधिने २०
- कसा निर्दया ! ऐकतां न या माझ्या विनतीला
त्वरित हासुनी पळुनी जाशी दूरदूर कुटिला ! २१
- पञ्चमहाभूतांनो ! तुम्हा माझी ही शपथ
तुम्ही जगाचें पालन करिता टाकुनिया स्वार्थ २२
- सुष्ट असो वा दुष्ट असो वा माझी कलिका ती
प्रेमभराने तिला वाढवा ' ही माझी विनती २३
- प्रेमपारिस तो करितां स्पर्शा दोषायस जें तें
विशुद्धरूपी सुवर्णतेला सत्वरची घेतें २४

प्रस्थान

(धवलचन्द्रिका)

हासतमी जगती या पूर्वि पातलों आणि अतां रडत पहा परत चाललों !	१
कां खरेंच परत ? जिथुनि पातलों इथे आज अतां फिरुनि असे जायचें तिथे ?	२
कीं असेच हे प्रवास करित दैविचे अजि अनंत काल असे मी भ्रमायचें ?	३
माझें तें उद्दिष्टहि काम्यसें असें कीं पापालयच महान् द्वेष्यरूपसें ?	४
हासतमी जगती या पूर्वि पातलों आणि अतां रडत पहा परत चाललों !	५
रडतो नच, कीं हें जग काम्य असोनी सोसे नच त्याचा मज विरह म्हणोनी	६
आशेला सांगती धरुनि पातलों निराशेस घेउनि परि परत चाललों !	७
येतांना विहगगीत तें प्रभातिचें एकाया मजसि मिळे रम्य रंगिचें	८
तेजाची शवयात्रा परि निघे अतां आणि तेच विहग गाति मरणगायना !	९
कमलें जी उच्छ्वसिलीं उदयसमयिं त्या कोमेजुनि तीं गेलीं अस्तसमयिं या	१०
हासतमी जगती या पूर्वि पातलों आणि अतां रडत पहा परत चाललों !	११

दयाळा तुजवीण साङ्ग कोणाकडे पहावें !

दयाळा तुजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

अजि उदास वाटतं, फार मी तळमळते, तुज प्रभो
धुंडाळते, सख्या गवसावें

दयाळा तुजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

१

समाधान शारीरिक, तेंहि नसे मानसिक, काय करावें
आणीक कितिक सोसावें

दयाळा तुजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

२

धावण्या कुठे धावलांत, कोंडिलें कुणी हृदयांत, काशि हाक
नये कानांत, काय समजावें

दयाळा तुजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

३

वळमळा अश्रू आले, आले तसेच वाळले, नाहि कोणि
सावरीले, तुम्ही तरि यावें

दयाळा तुजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

४

धावे धावे धावे आतां, ब्रीद सांभाळी अनंता मति वावरली
आतां तरि वेगें यावें

दयाळा तुजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

५

सौख्याच्या शोधासाठीं, एकाच शब्दासाठीं, प्रसंगीं
प्रेमासाठी, मी तळमळावें

दयाळा तुजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

६

धोर पतित तारिले, मीच काशि जड झाले, ब्रीद काय
हरपले, अजि कोठे जावें

दयाळा तुजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

७

नाम तुझे घेई कोणी, त्याचि हाक आणी मनीं, असे सांगतात
जानी, अनृत नसावें !

दयाळा तूजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

८

स्वतिमंद आहे जरी, नाम घेई कसे तरी, मनिं भाव
आहे परि, त्वांच ढकलावें !

दयाळा तूजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

९

कष्टि जीवाने वाहतां, तुम्हि त्वरेने धावता, संत वचनीं
पाहतां, असें झालें ठावें

दयाळा तूजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

१०

ह्याचि विश्वासें म्हणोनी, आळवि कळवळोनी, दीना च्या
सांभाळोनी मन नुपेक्षावें

दयाळा तूजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

११

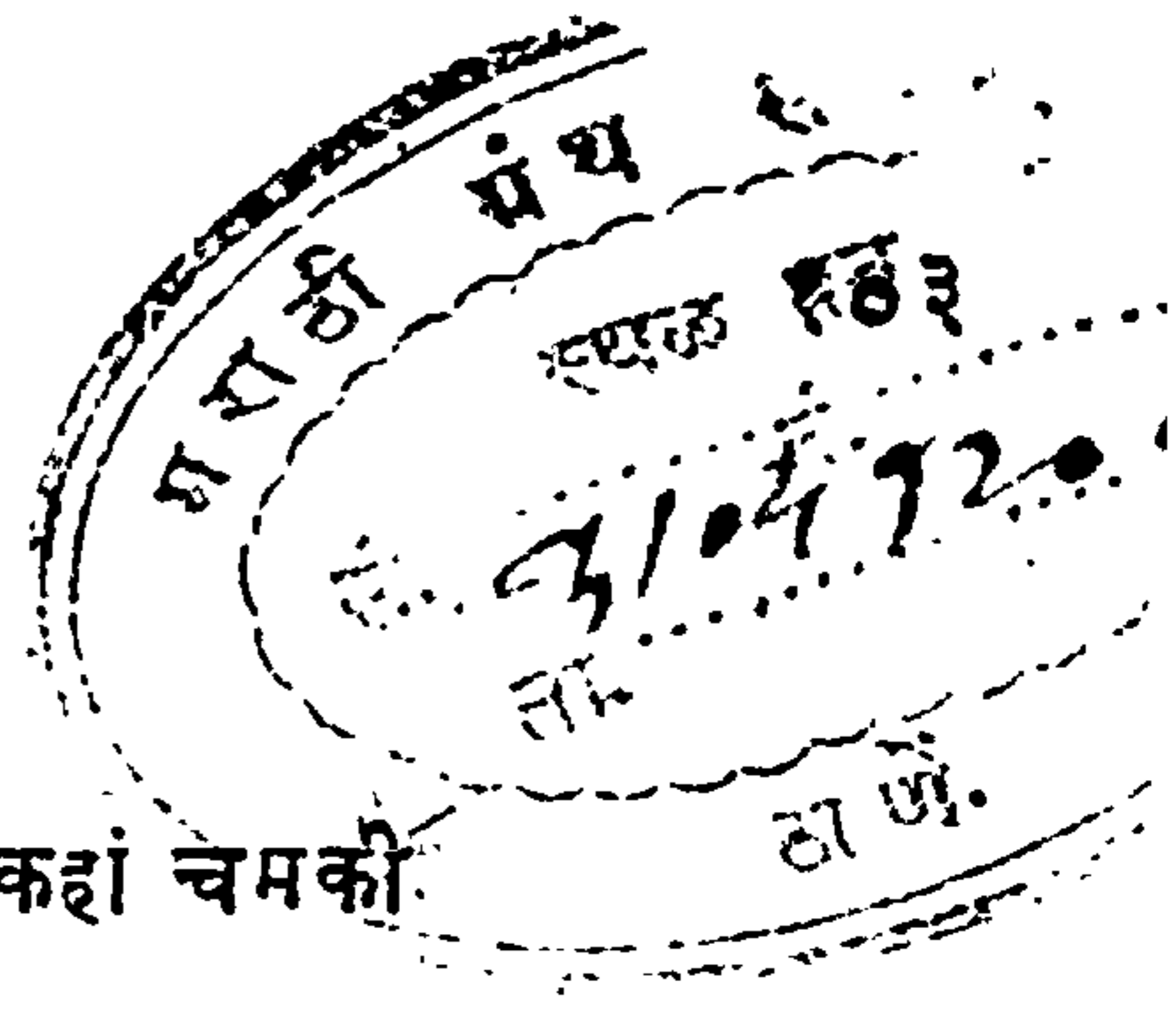
योगायोग तो येईना, जपतप ही साधेना, त्यांत मनही
लागेना, नसे कांही ठावें

दयाळा तूजवीण सांग कोणाकडे पहावें ?

१२

करुणा कर दीन दासीवरती

चालः—धिन वादल विजलि कहां चमकी

करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर ॥ ध्रु ॥

चरणिं शरण तव लोटु नको मज । भवसागरिं खडकावरती

करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर १

लोभ, मोह, आणि क्रोधहि तिसरा । हे रिपु फार मला छळिती

करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर २

मृदुशय्येवर झोप न येई । दुःखाखरू नयनीं कढती

करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर ३

शोकसागरीं बुडुनि न मेले । जीव होइ खालीवरती

करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर ४

आत्मिक बल बघ लोपुनि गेले । मन भटके वान्यावरती

करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर ५

वृत्ति वानरी गडबड करिते । हृदयाचीं शकलें उडती

करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर ६

पोटीं खळबळ चाले देवा । आतडि जणुं घुसळुनि निघती

करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर ७

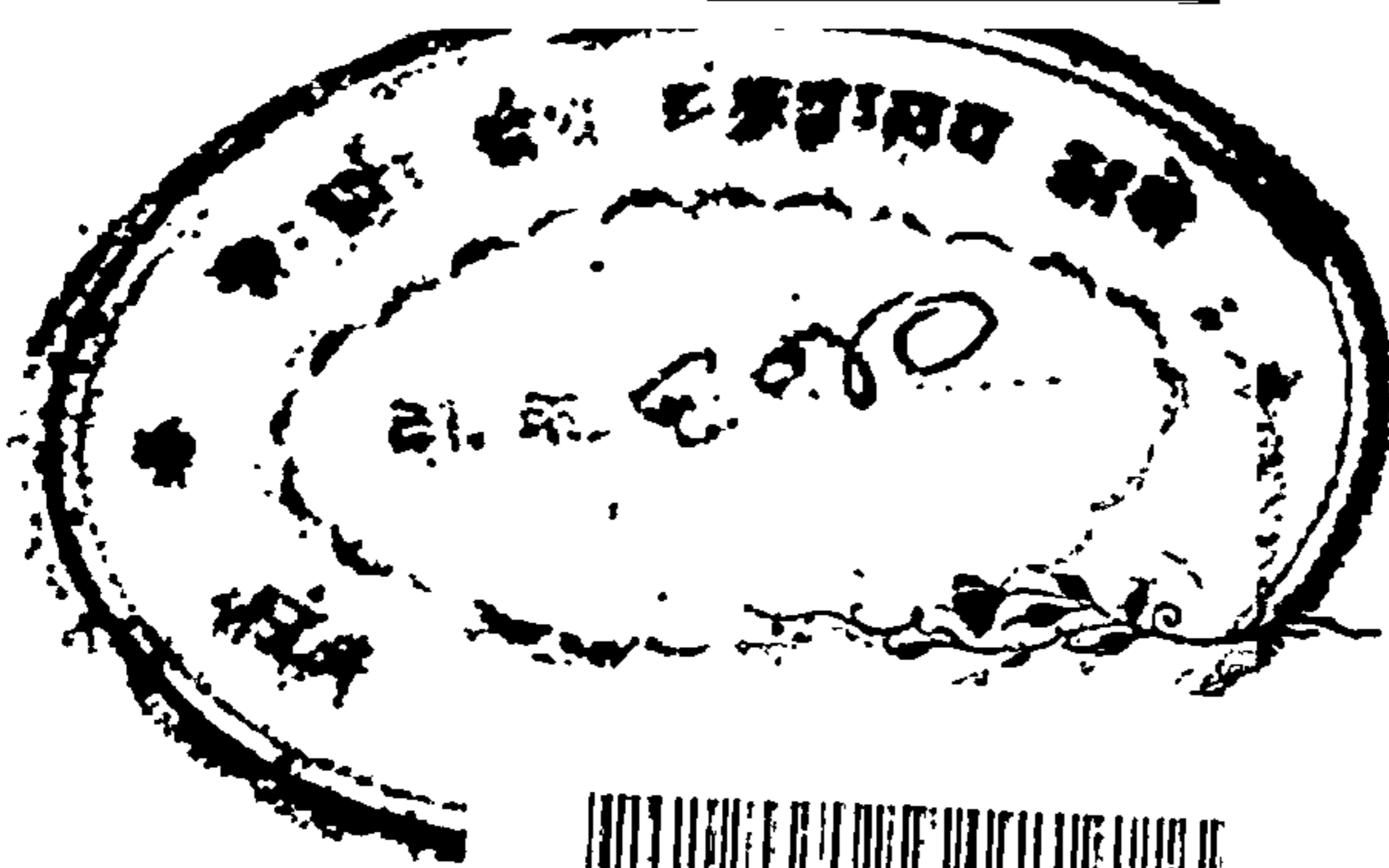
व्याधिग्रस्त हें शरीर किडकें । मन चिडलें जीवावरती

करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर ८

संसारिं मन विटून गेले । देवा ने चरणाजवळी

करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर ९

- भवसागर हा अफाट दिसतो । वधुनि कसे डोळे फिरती
करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर १०
- किति दिवसाचा नरकवास हा । किति भोग अतां उरले असती
करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर ११
- वालि नसे कुणि तुजविण देवा । दीन अनाथ असे पुरती
करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर १२
- करुणासागर म्हणवितोस कीं । कोठे करुणा लपली ?
करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर १३
- दीनरक्षणीं तत्पर म्हणती । ही म्हण वघ खोटी ठरलीं
करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर १४
- भ्रमा न मन हें चरणीं रसुं दे । एकच ही आळी पुरवी
करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर १५
- धुंद होउनी गुंगुन जावें । भक्तिरसा तुझिया पिउनी
करुणा कर, दीन दासीवरती करुणा कर १६

REFBK-0006040

J.G. Puthak